

XJ
15871

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

Mezey László

PALEOGRÁFIA

A latin írás története

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
KÉZIRAT

TANKÖNYVKIADÓ

1964

Mezey László

P A L E O G R Á F I A

A latin írás története

Köny- és oklevélpaleográfiai áttekintés

K é z i r a t

2. változatlan utánnomás

T A N K Ö N Y V K I A D Ó , B U D A P E S T

1964

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

XJ 15871

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

Növevényképtár

1964 év A 18256 sz.

A kiadásért felelős:

az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja

Megjelent a Tankönyvkiadó Vállalat műszaki gondozásában

Műszaki vezető: Conda Pál

Műszaki szerkesztő: Timár Józsefné

Megrendelve: 1964. szeptember. Megjelent: 1964. október. Példányszám: 361

Készült: Rotaprint lemezzel (kicsinyítéssel), a MSz 5601-59

és MSz 5602-55 szabványok szerint,

12,6 (A/5) ív terjedelemben, 22 ábrával

A paleográfia a régi írásokkal foglalkozik. Megtanít ezek olvasására, átírására, jellegzetességeik megállapítására, használatuk koráról, történeti fejlődésükről és földrajzi elterjedtségükről szól.

A "régí írások" fogalma alá esik - ilyen vonatkozásban - általában minden írott emlék a legrégibb kortól kezdve a középkor végéig, helyesebben a könyvnyomtatás felfedezéséig, mégpedig minden helyen és nyelven. De különösképpen az olyan írások, melyeket íróvesszővel, "calamussal" vagy "pennával" viaszos táblákra, papiruszra, tekercs, vagy könyvalaku könyvekre, pergamentre, vagy papírra írtak.

A kőbe, ércbe, vagy más szilárd anyagba véselt írásokkal külön az epigráfia foglalkozik, érmék és pénzek feliratainak /legenda/ olvasásával a numizmatika, a pecsétek felírásainak olvasásával viszont a szfragiszatika /pecséttan/ vagy a szigillográfia.

A latin írás fejlődéstörténetének, a paleográfiának legrégebb korszakában nehéz választóvonalat húzni a paleográfia és az epigráfia között. Így Pompéi és a régi Róma graffitói /fali feliratai/ mind az egyik, mind a másik tudomány körébe tartozhatnak.

Az oklevelek hitelességének vizsgálata a diplomatika feladata. Ez a tudomány szolgáltatja azokat az elemeket, melyek értékelésükhöz szükségesek. Más szóval, hogy megállapítsák: eredetiek, hitelesek, hamisak, vagy interpoláltak-e?

A paleográfia és a diplomatika, jóllehet egymással szoros kapcsolatban vannak, ma már egymástól teljesen független tudományként szerepelnek. Ez az elkülönülés azonban csak a XIX. század elején következett be, míg azt megelőzőleg a paleográfiát a diplomatika egy részének tekintették. Tisztán írástörténeti szempontból viszont éppen ellenkezőleg: a diplomatika lett a paleo-

gráfia részévé. Könnyen érthető ez, hiszen a kettő között igen-igen szoros a kapcsolat. A paleográfia érdeklődése az okleveles emlékekre csakugy kiterjed, mint a könyvirásos emlékekre, másrészt meg a diplomatikus - mint ez nagyon is természetes - munkáját az írások elolvasásával kezdi meg szükségképpen és véleményét a grafikai, írásos jellegzetességek vizsgálatával kezdi megformálni.

A paleográfia a külső, vagy helyesebben általános ismertető jegyek vizsgálatával foglalkozik, melyek mindenféle írás /könyv, levél, oklevél/ számára közösek. Az írásoknak, kézírásoknak és kéziratoknak ezek a külső ismertető jegyei: maga az írás, rövidítések, központozás, helyesírás, iróanyag, nyelv, stílus, titkos írások, diplomáciai rejtjelek, számjegy. Az oklevélben az ún. belső kritériumokat teszi vizsgálatára tárgyává, azaz az oklevél szerkezeti sajátosságait.

Az írott emlékek szövegük jellege szerint két nagy csoportra oszthatók, a/ kódexekre, vagy könyvekre, b/ oklevelekre és levelekre /missilisekre/. Az első csoportot irodalmi, történeti, tudományos, vallásos tárgyú művek alkotják és ezek alkotják tulajdonképpen a könyvtárak és muzeumok őrzési anyagát. A második csoportban köz- és magánokleveleket találunk és ezek őrzési helyei a levéltárak.

Anniféle paleográfiáról beszélhetünk, ahányféle írást használtak a világon. Ezért tekinthetjük paleográfiai feladatnak is a régi itáliai, a szemita, az iráni ábécék vizsgálatát, az ékírás, vagy a hieroglifák megfejtését. Mindezek között azonban csupán a görög és a latin paleográfia lett teljesen önálló tudomány, elsősorban e két nyelven írott emlékek páratlan gazdasága miatt. De még e kettő közül is a latin paleográfia az, amelyik nagyobb kutatási területére tekintettel, több művelőre talált, általánosabb jelentőségű, mint a görög. Hiszen köztudomásu, hogy a latin ábécét Európa legtöbb népe elfogadta, meg azután a középkor folyamán és részben az újkor elején is, a latin nyelv használata messze felülmúlta a görögét. Figyelmünket tehát a latin paleográfiára kell fordítanunk. Ezt parancsolja hazai irodalmunk és művelődésünk, történelmünk nagy része forrásainak általában latinbetűs, és jó részben latinnyelvű volta is.

De nemcsak a magyar, hanem az egyetemes tudomány művelésének érdekei is elsősorban ezt kívánják. Igen nagy jelentőségű a

klasszikus ókor tanulmányozása szempontjából is a paleográfia. Elengedhetetlen segítsége nélkül történeti ismereteink fogyatékosak lennének, hiszen a közvetlen forrásokhoz, az ókor és a középkor történetíróinak és krónikásainak műveihez nem tudnánk hozzáférni. Így érthető, hogy a paleográfia fejlődése tette lehetővé csaknem kizárólag a filológiai és történeti forráskritika fejlődését is.

A latin paleográfia a latin írás különböző formáinak tanulmányozására terjeszkedik ki. Különbséppen pedig a már kialakult latin írás változásait vizsgálja a középkor egész folyamán. A könyv-paleográfia pedig még inkább szűkítve kutatási területét, Európa latinbetűs kódexeinek írását teszi vizsgálata tárgyává a könyvnyomtatás felfedezéséig, illetőleg országonként a kéziratosság korának befejeződéséig.

A latin paleográfia, mint erre már röviden utaltunk, a középkorban nagyobb kutatási területen érvényesülhet, mint maga a középlatin filológia, de még az új latin nyelvészet is. Ez a kutatási terület kiterjeszkedik nem csupán az újlatin nyelveket beszélő országok írásos emlékeire, hanem messze ezeken túl a germán népek országainak egészére, a nyugati és részben a déli szláv népek országaira és természetesen hazánkra és Finnországra is. Eléggé ismeretes, és később részletesebben bizonyítani is fogjuk, hogy ahol a latinság befolyása kimutatható és megerősödött, ott megmaradt a latin írás is. Annakra, hogy Európa történetének legszavarsabb századaiban, a korai feudalizmus sűrűszavos viszonyai között élő új országokban használt úgynevezett "nemzeti írások" sem mások, mint a római írásnak, az akkor is már ősi latin ábécének, a helyi viszonyok között kialakult változatai.

A paleográfia története

A paleográfia története nem tulságosan nagy *multa* tekint vissza. Maga a diplomatika is csupán a XVII. század folyamán alakult ki, és egy jó ideig a paleográfiát csak ennek egy részeként művelték. Az oklevéltant tehát már jóval a paleográfia előtt kezdték művelni, mégpedig praktikus okokból. A feudális társadalom oly bonyolult magánjogi és birtok-viszonyokat teremtett, hogy azokból keletkezett jogi ügyek tisztázása messzemehő történeti előzmények vizsgálatát tette szükségessé. Így érthető, hogy a paleográfia

egyetemi oktatása először és hosszú ideig - nálunk is - a jogi fakultás feladatkörébe tartozott. Ez az oktatás azonban természetesen teljesen gyakorlati jellegű volt: a régi irások, elsősorban oklevelek többé-kevésbé biztos olvasását célozta. A régi irásokra vonatkozó ismeretek semmiféle rendszerezése nem látszott szükségesnek és az olvasás biztonságát nem a megállapítható paleográfia szabályosságok ismeretére, hanem szinte teljesen a gyakorlatra és a latin biztos tudására alapozták. Ez azonban, ismételjük, annak a gyakorlati célnak, amit a pörlekedő prókátorok számára szükséges argumentumok szállítása jelentett, tökéletesen elegendő volt és meg is felelt.

Valamiféle paleográfiai és rendszerező munka a paleográfiai ismeretek területén viszonylag elég korán, a humanizmus idején jelentkezik. Ekkor merül fel annak szükségessége, hogy az "emendatio" munkáját, a klasszikusok műveinek szövegkritikáját valamiféle biztosabb értékelésű kéziratokra alapozzák. Ez viszont szükségessé tette a kéziratok korának elfogadható megállapítását. A paleográfia éppen erre törekedik majd később, de már ekkor is az emandator, aki ilyen vonatkozásban a paleográfus előfutára, szükségesnek látta, hogy a szöveg-javítás érveit szolgáltató kéziratokat akármilyen kezdetleges módon, osztályozza. A kódexek így a humanisták nyelvezetében antiquus, mediae vel reverendae antiquitatis, vagy éppen antiquissimus jelzőkkel felékesítve szoktak megjelenni. E jelzőknek paleográfiai értékelését illetőleg meglehetősen bizonytalanságban vagyunk. Aligha tévedünk azonban, ha feltételezzük, hogy ez esetben is csak a humanisták számára "római" irásnak minősített, mert egyedül hozzáférhető karoling minuszkulairásos kéziratok különféle kora változatairól lehetett szó. De megjelennek ekkor már azok a meghatározások is, melyek részben a paleográfiában máig használatosak: ezek az unciális, scottica, langobardica, vagy gothica. Az első a nagybetűs írást általában, a második úgy látszik a karoling írást, a langobard valószínűleg a "nemzeti irásokat" általában, vagy egyet különösen jelölt, ezt kell mondanunk a gótikus írásról is.

Ezek a "szövegkritikai" vizsgálatok a reformációval áttérjedtek a biblia kézírataira és bár nem annyira az írás sajátosságai, természete, hanem a kéziratok származása, provenienciája képezte a viták tárgyát, a biztosabb paleográfia tájékozódás mind szükségesebbnek látszott, mint a korszerű tudományos filológiai munka, alig nélkülözhető eszköze.

Ekkoriban alakul ki a paleográfiai munka legegyszerűbb módszere is, az írárok összehasonlítása, a "comparatio scripturae". Azoknak a tudományoknak, de legelsősorban az oklevéltannak a fejlődése, melyek a paleográfia szolgálatait kénytelenek voltak igénybe venni, a paleográfiai módszerek fejlesztését is szükségessé tette. Így született meg a kellő módon rendszerezett ismeretek alapján a paleográfiai kritika, azaz az írárok vizsgálata, már nem csupán olvashatóságuk szerint, hanem eredetük, kapcsolataik és elterjedettségük, térben és időben kifejlődő jellegzetességeik szerint.

A fejlődés útja valóban erre vitt, s a paleográfia ezen az uton lett tudománnyá és önállósult végül. A továbbiakban ennek az utnak kezdetét és fontosabb állomásait fogjuk röviden áttekinteni.

Mindenekelőtt megemlíthetjük, hogy a XVI. század második felében Itáliában Ulisse Aldovrandi "Bibliologia" című művében már tanulmányozta a papiruszokat és a régi okleveleket is elsősorban diplomatikai, de paleográfiai szempontból is. A rendelkezésére álló anyag korlátozottsága, mely nagyobb arányú összehasonlítást nem tett lehetővé, is hozzájárulhatott ahhoz, hogy műve a rendszerezésig el nem jutó kísérlet maradt csupán

Az elsők, akik az összes paleográfiai kérdéseket, ha nem is teljességükben és végérvényes eredményekkel tárgyalták a francia maurinusok voltak.

A diplomatika tanulmányozása Franciaországban a XVII. században kezdődött, mégpedig azzal a nevezetes vitával, mely a jezsuiták és a bencések között tört ki és amely a bencések első századaira vonatkozó bizonyos oklevelek hitelessége körül forgott. Daniel Papebroch belga jezsuita 1659-ben egy "De diplomaticis" című értekezésében azt igyekezett bizonyítani, hogy a bencések legrégebbi monostorainak /pl. St. Denis en France/ VII. századnál régebbi oklevelei mind hamisak általában pedig az oklevelek minél régebbinek mondják magukat, annál kevésbé szavahihetők.

Papebroch nézetei a maurinus Jean Mabillon vette kritika alá a modern oklevéltan és paleográfia máig alapvető művében: De re diplomatica libri sex c. értekezésében, mely 1681-ben jelent meg. A De re diplomatica általános feltűnést keltett az akkori tudós világban s az elismerést Papebroch sem vonta meg tőle.

Némely tévedései ellenére is Mabillon műve a régi írárokra vonatkozó ismeretek első nagy, valóban tudományos rendszerezése

és jórészben feltárása is. Az utódok javíthattak a mabilloni osztályozásokon, de az ő érdeme, hogy erre a javításra egyáltalán lehetőség nyílt. A XVIII. században nagy lendülettel fejlődő történeti forrástanulmányozás minden művelője az angol Madontól és Hickestől kezdve az olasz Maffeiig és Muratoriig Mabillontól tanulta a paleografiát... Mabillon társa és tanítványa, de egyben bírálója is Germon a jezsuita Hardouinnal folytatott viták során már nemcsak az oklevelek írásának problémáival foglalkozott, hanem a kódex írását is mestere alaposágával vizsgálta.

Míg a régi római írás és a belőle leszármazott középkori litterák körül ezek történtek, egy másik maurinus Bernard de Montfaucon 1708-ban közzéteszi a görög írás paleográfiájára vonatkozó vizsgálatainak eredményét "Paleographia graeca, sive de ortu et progressu litterarum". A cím elárulja, hogy Montfaucon tudós kollégájával ellentétben nem annyira az oklevélírás, mint inkább az irodalmi emlékek, a kódexek írása iránt érdeklődött. A hatalmas "Traité" anyagát ő maga gyűjtötte össze. Az írást vizsgálja, a scripturát elsősorban, de a scriptorok munkáját is szinte egyénenként elemzi is igyekszik valamelyes következtetéseket levonni az egyes iskolákra vonatkozólag, végül az általa ismert és felhasznált kódexek kronológiai sorrendjét állapítja meg. Montfaucon műve megjelenése után nem jelentéktelen vitákra adott okot. De értékét mindvégig meg tudta őrizni, a kódexpaleográfiának pedig valóban uttörő műve marad mindig.

Ilyen fontos és alapvető művek megjelenése után a paleográfia alapvetése már befejezettnek volt tekinthető. A további fejlődés elindítása az olasz Scipione Maffei nevéhez fűződik, aki 1713-ban a veronai káptalani könyvtárban megtalálta a könyvtár legrégebb V - X századi kéziratait, melyek 1575 óta teljesen elfeledve heverték egy kamrában. Ez a felfedezés lehetővé tette, hogy a Mabillon Germon vitában elég nagyszámu és tekintélyes kódex megannyi argumentummal a kezében állást foglalhasson. Germon mellé állt és bebizonyította a latin írás egységét még története legzavarosabb századaiban is. Bebizonyította, hogy az un. nemzeti írások nem mások, mint a latin írásnak különböző hatásokra létrejövő változatai. Tőle származik a latin paleográfia máig használatos alaposztályozása *maluscula*, *minuscula* és *cursiva* néven. A két előbbi jellegzetesen a könyvek írása, az utóbbi inkább oklevélírás.

Az előmunkálatok után már a részlet-tanulmányok is megjelen-
hettek. Ezek egyes területek, vagy írásfajták különleges vizsgá-
latát szolgálhatták, vagy gyakorlati célokat. Meg kell említenünk
Franz Joseph von Hahn monumentális művét a Chronicon Gottwicenset
/1732/, mely a minket közlőről érdeklő osztrák paleográfia
XI-XIII. századi emlékeit tárgyalja, Barin "Clavis diplomatica"
c. 1737-ben megjelent műve a közjegyzői oklevelekről és azok írá-
sairól, végül Walter Lexikon Diplomaticum /1747/ az első latin
rövidítés gyűjteménye.

E korban nem hagyhatjuk említés nélkül az olaszok híres tör-
ténészt, helyesebben forrásgyűjtőjét Lodovico Muratorit, aki
nagyjelentőségű gyűjteményében, Antiquitates Italicarum, a diplo-
matika és a paleográfia kérdéseit mindig kellő részletességgel
tárgyalja. Az összehasonlító módszer és az ehhez elengedhetetlen
összehasonlító anyag mintaszerű publikálásával Bianchini
/Evangelium quadruplex 1749/ tünt ki. Eredményeit jóval később
Fumagalli használta fel az olaszországi karolingírás történeté-
nek tárgyalásánál.

A század második felében Mabillon két társa, Tassin és
Toussaint a régi paleográfiai iskola legjelentősebb művét: Nouveau
traité de diplomatique /I-VI.1750-65/. jelentették meg. Az "új
traktátus" nagy felkészültséggel megírt, gazdagon dokumentált
munka. A latin írásos emlékek lehetséges teljes felhasználásával
készült és szerzőinek máig hasznos ismereteket köszönhetünk. Hi-
bája a terjengősség, túlságosan részletekbe menő.

Tassin és Toussaint sem Mabillon, sem Maffei nézeteit nem fo-
gadta el, hanem az írásfajták egy új osztályozásával állt elő. Az
új osztályozás egyrészt időrendi /kapitális, unciális, semiunciá-
lis, kursiv/, ebből szármastak le Hispania, Anglia, Franciaország
és Itália nemzeti írásai, másrészt pedig az írott emlék anyagát
veszi figyelembe: kő, érc, papirusz, pergamen, papiros. Ez a má-
sodik szempont a paleográfia haladó értelmezése szempontjából
azért lényeges, mert az írás és írásanyag viszonyának vizsgálatá-
nál a materiális vonatkozások döntő jelentőségének felismeréséhez
segít hozzá.

A Nouveau traité utolsó kötetével egy évben jelent meg
Gatterer göttingeni professzornak tudománytörténeti szempontból
kuriózum-számba menő műve: Elementa artis diplomaticae universalis.

Linné rendszerezési módszerét követve, az írásokat négy "ország-ra" osztotta: artificiale, librarium, notariale és privatum. Az egyes országok osztályokra, rendekre, fajokra és nemekre tagozódtak. Az írásfajok egy bizonyos, konvencionális névvel rendelkeztek: pl. a kapitálist Enniumnak, az unciálist Ciceroniánumnak, a kurzivot Svetoniumnak nevezte. Ez a "linnaeismus graphicusnak" nevezett módszer, a paleográfia további sorsának szerencséjére, folytatóra nem akadt.

Karl T.C. Schönemann, Gatterer utóda a göttingeni professzorságban /Versuch eines vollständigen Systems der allgemeinen, besonders älteren Diplomatik. /Hamburg, 1801-1802/ elődjénél nagyobb tudományos komolysággal és világossággal vizsgálta a paleográfia problémáit. A latin írásban két főitpust különböztet meg: a maiusculát és a minusculát, a nagy betűt és a kis betűt. A maiusculát kapilálisra és unciálisra, a minusculát egyenesre és cursivra osztja. Ennél az általánosságokban mozgó klasszifikáló tevékenységnél többet jelent számunkra, hogy elsőnek ő kísérte meg a paleográfia és a diplomatika szétválasztását.

A XVIII. század paleográfusainak munkásságát értékelve, meg kell állapítani, hogy az mindenképpen alapvető jelentőségű, sőt, bizonyos tekintetben az alapvetésen túl továbbfejlesztés is volt.

A paleográfia azonban ekkor még önállóan fejlődni nem tudott, mert a diplomatikával szemben alárendelt helyzetéből nem szabadulhatott. A diplomatikának ez a tulsulya egyébként könnyen érthető. A végét járó feudalizmus zavaros hűbérjogi intézményei a jogkeresést, birtoklási címek igazolását rendkívül bonyolulttá tették. A jogászoknak igen sokszor kellett a régi oklevelek bizonyító erejét igénybe venni. Ez pedig az oklevelekre vonatkozó ismeretek részletesebb és valamelyest könnyebb tájékozódást is lehetővé tevő kidolgozását parancsolta.

A XIX. sz. paleográfiája egyideig csak a XVIII.sz. eredményein éldegélt, később azonban erőteljes fejlődése következett be. Ennek több oka volt. Mindenekelőtt a paleográfia véglegesen elszakad az epigráfiától. Ezzel az epigrafika és szfragisztika problémáival nem terheltén fejlődhetett tovább. A régi írások, oklevelek elvesztették aktualitásukat, olyan szenvedélyes szövegkritikai csaták, mint Papebroch-Mabillon között, többé nem törtek ki, így szenvedélytelenebbül és tárgyilagosabban lehetett a régi írások tudományának művelését folytatni. A francia forradalom után

a tudományok elvesztik enciklopédikus jellegüket, a meginduló specializálódási tendencia pedig a paleográfia önállósulását is nagymértékben segítette. Végül, de nem utolsósorban a fényképezés feltalálása és egyre tökéletesebbé válása és az ezzel kapcsolatban fellendülő facsimile produkció. Ez viszont a paleográfia legegységesebb eljárás módjának, az írás-hasonlításnak, a comparatio scripturae-nek lehető nagy arányokban megvalósítását tette lehetővé. Hiszen a század végére nemcsak egyes oklevelekről, vagy könyvoldalokról, hanem teljes kódexekről készültek reprodukciók.

A paleográfia rendszeres és intézményes művelése a legtöbb egyetem programjába kerül és már a század első negyedében egy kitűnően szervezett főiskola, a párisi Ecole des Chartes kizárólag a tudománynak a szolgálatára alakul. Az Ecole des Chartes első korszakának legnagyobb alakja Léopold Delisle "Mémoire sur l'école calligraphique de Tours" c. munkájában a paleográfusoknak új irányba mutatott utat: az írások osztályozása és periodizálásán túl: az írás lokalizálása felé.

Németországban, nehézkes kezdetek után, végül is paleográfusaié lett az elsőség. Wilhelm Wattenbach nevéhez fűződik az első teljes tudományos értékű paleográfiai összefoglalás megalkotása. Ludwig Traube a datálás és lokalizálás eljárásainak kimunkálását végezte el. Művét, különösen a könyvpaleográfia terén, Paul Lehmann folytatta.

Nevek és művek további felsorolása itt már azért fölösleges, mert ez a bibliográfiai részben, - az egyes művek lényegesebb eredményeinek méltatása pedig - a megfelelő fejezeteknél megtalálható.

A paleográfiának a XIX. század második felében bekövetkezett fellendülése után századunk elejére már teljesen önállósul. Pedig független területét már két tudománnyal szemben is el kellett határolni. A diplomatikától, az oklevéltantól és mindinkább determinálódó kodikológiától, kéziratismerettől. Tárnya: a kódexek és oklevelek külső kritériumai közül, az írásnak vizsgálata, most már világosan és határozottan elkülönült.

A paleográfia fejlődésének ezen a ponton meg kellett állni. Magának az írásnak kizárólag a grafikai sajátosságokra tekintettel lévő teljesen formális vizsgálata, legfőljebb típusok részletes idő és tér szerint pontos leírását tette lehetővé. Ennek el-

sősorban a filológia, közelebbről a szövegkritika látta hasznát. A Müncheni iskola /L. Traube, Pl. Lehmann és E.A.Lowe/ lényegében a kódexírás vizsgálatát tekintette a főfeladatnak, a szövegtörténet finomabb módszerű kimunkálása érdekében. Kétségtelen, a szövegromlás, a scriptor számára már ismeretlen, vagy szokatlan betűformák helytelen másolása, így megfelelő értelmezéshez juthatott.

A latin írást azonban nemcsak kódexek másolására használták. A scriptorok többnyire lassu, kaligrafikus igényeket szem előtt tartó tevékenységén kívül volt egy még terjedelmesebb, a társadalom életét inkább átfogó íráshasználat is, az egyszerű, gyorsan odavetett feljegyzésektől, az ünnepélyes formában kiállított oklevélig. Ez a használati írás nem típusaiban, hanem fejlődésében, az iránta megnyilatkozó társadalmi érdeklődésnek változásain keresztül volt inkább vizsgálható. A "filológiai paleográfia" /München!/
éppen ezt hanyagolta el. Jellemző, hogy a Traube vonalát követő nagy angol paleográfus E.M.Thompson is azon a véleményen van, hogy a használati írás /official hands/ ismerete nem annyira szükséges, mint a könyvirásé /literary MSS:Introduction, 491./

Ezzel, a polgári írástörténészek körében még ma is eléggé elfogadott, felfogással szemben, Hajnal István már a huszak évek elejétől megjelent tanulmányaiban és könyveiben /l.Bibliográfia/ hangsúlyozta, az írás, íráshasználat, és a társadalom viszonya vizsgálatának fontosságát. Nézetei és eredményei ismét a használati írás, az oklevél, akta-írás, a vele élő írástudó réteg, ennek írásműveltsége és az írásbeliség intézményeinek fejlődésére irányították a figyelmet. Hajnal István tudományos működése részletekben is gazdag eredményeket hozott. Alapvető koncepciója pedig, marxista igényű elmélyítés után, mindenképpen alkalmas a paleográfia fogalmának gazdagítására, alkalmazhatóságának tágabb értelmezésére. Így a paleográfia ma már nem praktikus ismeretanyag közlésével, betűtípusok felismerésével és meghatározásával teljesíti feladatát; a típusok kialakulásának változásainak magyarázatával, az írást használó társadalom fejlődésének és az írás iránti igények változásának összefüggéseivel foglalkozik.

Így jutunk el ahhoz a megállapításhoz, ami egyuttal a paleográfia meghatározása is: a paleográfia, a latin írásgyakorlat, az írástudó réteg, az írásbeliség intézményeinek, tehát az írás társadalmi funkciójának vizsgálatával foglalkozik.

BIBLIOGRÁFIA

Az alább következő bibliográfia nem lép fel a teljesség igényével. Az írástörténeti és érintkező művek elősorolásában azonban a teljességet igyekeztünk legalább olyan mértékben megközelíteni, hogy bibliográfiánk az általános tájékozódásnál, de az egyes részletkérdéseket tanulmányozó első elindulásánál is jó szolgálatokat tegyen.

I.

A latin paleográfia kézikönyvei, összefoglalásai

- ARNDT, W.: Schriftkunde, Lateinische Schrift, H. Paul, Grundriss der germanischen Philologie, 2. Aufl., I. Ss. 263. ff. Stassburg. 1901.
- ARCHIV für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde, 1955 -
- BARONE, N.: Paleografia latina, Diplomatica e nozioni di scienze ausiliarie, Manuale ad uso delle scuole universitarie, e^a ed. Napoli. 1932.
- BATTELLI, G.: Lezioni di paleografia, Roma 1949³.
- BAUCKNER, A.,-HÖSL, I.: Schrift und Urkunde im Geschichtunterricht München. 1914.
- BALSS, Fr.: Lateinische Paläographie, I. V. Müller, Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft. I. Ss. 323 ff. München. 1892².
- BOUARD de A.: Manuel de diplomatique française et pontificale I-II. Paris. 1948.

- BRANDI, K.: Unsere Schrift. Drei Abhandlungen zur Einführung in die Geschichte der Schrift und des Buchdrucks. Göttingen. 1911.
- BRESSLAU, H.: Handbuch der Urkundenlehre für Italien und Deutschland. I. SS. 11-45. Leipzig, 1912².
- BRETHOLZ, B.: Lateinische Paläographie. Grundriss der Geschichtswissenschaft. I.-Leipzig, 1906.
- CARINI, J.: Sommario brevissimo delle lezioni di paleografia. Roma, 1886. Sommario di paleografia, Roma 1889.
- CENCETTI G.: Lineamenti di storia della Scrittura latina, Bologna 1954.
- CHAMPOLLION, A.: Paleographie des classiques latins. Paris, 1837.
- CHASSANT, L.: Paléographie des chartes et des manuscrits du XI³ au XVIIe siècle. Paris 1885³.
- CHATELAIN ÉMIL: Mélanges offerts a -. Paris, 1910.
- COHEN M.: L'écriture, Paris 1953.
- DELISLE, LEOPOLD: Mélanges de paléographie et de bibliographie. Paris, 1880.
- FEJÉRPATAKY L.: A királyi kancellária az Árpádok korában, Budapest 1895.
- FEJÉRPATAKI L.-ÁLDASY A.: Pápai oklevelek. Budapest 1928.
- EHRLE, FR.: Miscellanea... Ehrle . IV. Paleografia. Roma 1925.
- FRIEDRICH, G.: Učebná kniha paléografie latinské. Praha 1898.
- GIRY: Manuel de diplomatique. Paris 1894.
- GLAUNING, O.: Zur Einführung in die deutsche Paläographie. Germanisch-romanische Monatsschrift, III. Ss. 75-90. Heidelberg 1911.
- GIORIA, A.: Compendio delle lezioni teorico-pratiche di paleografia e diplomatica. Padova, 1870.
- HAJNAL I.: Irásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. Károlyi Árpád Emlékkönyv, Budapest 1933, 183-214.
- HAJNAL I.: Irástörténet az irásbeliség felujulása korából. Budapest 1921.
- HAJNAL I.: Vergleichende Schriftproben... Leipzig, 1940.
- HAJNAL I.: L'enseignement de l'écriture aux Universités de Moyen Age, Budapest 1959.
- HAJNIK I.: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és Vegyes-házi királyok alatt. Budapest 1899.
- HIGOUNET Ch.: L'écriture. Paris 1959.

- JAKÓ ZS.: Les débuts de l'écriture dans les couches laïques de la société féodale en Transylvanie, Bucarest 1955.
- JENSEN H.: Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart, Berlin 1958.
- KACPRZSAK E.J.: Isztorija piszmennozti i knigi, Moszkva 1955.
- KELLER, W.: Angelsächsische Paläographie. Die Schrift der angelsachsen mit besonderer Rücksicht auf die Denkmäler in der Volkssprache. I. Einleitung. II. Berlin, 1906. Palaestra, 43. 1-2.
- KUMOROVITZ B.: Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter, Budapest 1960.
- KUMOROVITZ B.: A leleszi konvent hiteleshelyi müködése. Turul 1928.
- LECOY DE LA MARCHE A.: L'art d'écrire et les calligraphes. Revue des questions historiques. XIX. pp. 167. ss. Paris 1884.
- LEHMANN, PAUL: Lateinische Paläographie. Einleitung in die Altertumswissenschaft. I. 10. 1925.
- LEIST, F.: Urkundenlehre. Katechismus der Diplomatie, Paläographie, Chronologie und Sphragistik. Leipzig 1893². Weber's Illustrierte Katechismen.
- LÖFFLER, K.: Einführung in die Handschriftenkunde. Leipzig 1919.
- LOWE, E.A.: The Handwriting, The Legaca of the Middle Ages, Oxford 1925. 197-224.
- LOWE, A.L.: Codices Latini Antiquiores I.-VIII.
- LUPI, C.: Manuale di Paleografia delle carte. Firenze 1875.
- MADAN, F.: Books in manuscripts. A short introduction to their study and use. London 1893.
- MERCATI, G.: Miscellanea, Vol. VI. Roma, 1946.
- MEZEY L.: L'écriture et chancellerie in Hajnal, L'enseignement...
- MEZEY L.: Codices latini medii aevi Bibl. Univ. Budapestin. Budapest 1961.
Nomenclature des écritures livresques du IXe an XVIes. Paris 1954.
- MILLARES CARLO, AUGUSTIN: Paleografia española. Barcelona-Buenos Aires 1929.
- MUNOZ Y RIVERO J.: Paleografia visigoda.
- MUNOZ Y RIVERO J.: Manual de Paleografia diplomática española de los siglos XII. al XVII. Método teórico-práctico para aprend. a leer los documentos españoles de los siglos XII al XVII. Madrid 1890².

- PAOLI, C.: Manuel de paléographie latine et française. Paris, 1910³.
- RAND, K.: A Survey of the Manuscripts of Tours. Cambridge, 1929. Studies in the Script of Tours I.
- RAND, K.: The earliest book of Tours. Studies in the Script of Tours. II. Cambridge. Ma. 1934.
- RENAUD, H.: Paléographie française ou méthode de lecture des mss. français du XIIIe au XVIIe siècle. Rochefort, 1860.
- SAUNDERS, W.: Ancient handwriting. An introductory manual for intending students of Palaeography and Diplomatic. London 1909.
- SCHIAPARELLI, L.: La scrittura latina nell' età romana. Note paleografiche. Avviamento allo studio della scrittura latina del medio evo. Como 1921.
- SCHUBART, W.: Einführung in die Papyruskunde, Berlin 1918.
- SCHUM, W.: Die Schriftlichen Quellen Grundriss der Romanischen Philologie. I.Ss. 205.ss. Strassburg 1904².
- SCRIPTORIUM: Revue internationale des Études relatives aux manuscrits, Bruxelles 1946. -
- STEFFENS, Fr: Lateinische Paläographie, Trier 1909², 1925³.
- SZENTPÉTERY I.: Magyar Oklevéltan, Budapest 1930.
- THOMPSON, E.M.: Introduction to Greek and Latin Paleographie. London 1906³.
- THOMPSON, E.M.: Latin Palaeography. Sandys, A Companion to Latin studies, pp, 765-789. Cambridge 1913.
- VITTANI, G.: Paleografia latina, Milano 1924.
- WATTENBACH, W.: Anleitung zur lateinischen Paläographie, Leipzig, 1886⁴.
- WEBBER JONES, LESLIE: The Script of Cologne, Cambridge Ma.1932.
- WOELFFLIN, E.: Paläographie. Baumeister, Denkmäler des Klassischen Altertums, II.SS.1126-1143. München und Leipzig 1889.

Paleográfiai hasonmásgyűjtemények

- ALBUM paléographique ou recueil des documents importants relatifs à l'histoire, et la littérature nationales... par la Société de l'Ecole des Chartes, Paris 1887.

- ARNDT, W.: Schrifttafeln zur Erlernung der lateinischen Paläographie. I-III. Berlin 1904-1906⁴. /M. Tangl./
- ARNOLD, W.: Schrifttafeln zur Erlernung der lateinischen Paläographie, Berlin 1887.
- BARINQUIS, D.E.: Clavis diplomatica tradens specimina veterum scripturarum, Hannoverae 1854.
- BOND, E.A.-THOMPSON, E.M.: The Palaeographical Society. Fac-similes of manuscripts and inscriptions, London 1873-83. Second series. 1844.-
- BOUELLI, G.: Codice paleografico lombardo /I.tomo.sec.VIII./ Milano 1909.
- BOSON, LUSTIN: Paléographie Valdôtaine. I-III. Aosta 1952.
- BOÜARD, A.de: Manuel de diplomatique. /Album/. Paris, 19...
- BOURMONT, A.de: Lecture et transcription des vieilles écritures. Manuel de paléographie des XVIe, XVIIe et XVIIIe ss. Caen 1881
- BRACKMANN, A.: Papsturkunden. Leipzig u. Berlin. 1914. G. Seeliger, Urkunden und Siegel in Nachbildungen für den akademischen Gebrauch. II.
- BRUGMANS H.-OPPERMANN D.: Atlas der niederlandsche paleographie. 'sGravenhage. 1910.
- BUMAN, M. John: Palaeographia iberica. Fac-similès de manuscrits Espagnols et Portuguais. IXe-XVe siècles. I-III. Paris 1920.
- CATALOGUE of ancient manuscripts in the British Museum, part II., Latin. London 1991-84.
- CHAMPOLLION A.: Paléographie des classique latins. Paris 1837.
- CHAMPOLLION, A.- FIGEAC, M.: Chartes et manuscrits sur papyrus de la Bibliothèque Royale. - Collection fe facsimilés accompagnée des notices historiques et paléographiques et publiés pour l'École royale des Chartes. Paris 1840.
- CHASSANT, A.: Paléographie des chartes et des manuscrits du IXe au XVIe siècle. Paris 1885.
- CHASSANT, A.: Paléographie des chartes et des manuscrits du IXe au XVIIIe siècle. 6e éd. Paris 1897.
- CHATELAIN, E.: Paléographie des classiques latins I-XIV. Paris 1884-97.

- CHROUST E. SCHNOR v. CAROLSFELD, H.: Monumenta palaeographica. Denkmäler der Schriftkunst des Mittelalters, München 1897.-
- CIPOLLA, C.: Collezione palaeografica bobbiese: codici bobbiesi della bibl.univ. di Torino. Milano 1907.
- CLÉDAT, L.: Collection de reproduction de manuscrits. Classiques latins I. Catulle. Paris 1890.
- COLLECTION Lyonnaise des fax-similés en photogravure, publiés par la Faculté de Lyon, Lyon 1890. ss.
- CHROUS E. - KIRCHNER J.: Die gothischen Schriftarten, Leipzig 1928.
- EHRLE Fr. - SIEBAERT, P.: Specimina codicum latinorum Vaticanorum. Conn, 1912. Lietzmann J. Tabulae in usum scholarum.
- EWALD - LOEWE: Exempla scripturae visigoticae. Heidelberg. 1883.
- EXEMPLA scripturarum edita consilio et opera procuratorum bibliothecae et tabularii vaticani. Fasc. I. Codices latini saec. XIII. Br. Katterbach A. C. Silva-Tarouca. 1928. Fasc. Pelzer II. Epistolae et instrumenta saec. XIII. Br. Katterbach, et C. Silva-Tarouca. 1930. - Fasc. III. Acta pontificum. Collegit Julius Battelli, 1933.
- FEDERICI, V.: Esempi di scrittura corsiva antica dal sec. I. dell'era moderna al IV. Roma, 1907.
- FICKET, J. - WINCKELMANN, O.: Handschriftenproben des sechszehnten Jahrhunderts nach Strassburger Originalen. I-III. Strassburg 1902.
- FOERSTER, HANS: Mittelalterliche Buch- und Urkundenschriften. Bern. 1946.
- GALABERT, F.: Album de paléographie et de diplomatique. Fac-similés photophysiques de documents relatifs à l'histoire du Midi de la France, Toulouse - Paris 1912.
- IHM, M.: Paleographia latina. Exempla codicum latinorum phototypice expressa scholarum maxime in usum. Series I. Leipzig 1909.
- KÅLUND, Kr.: Palaeografisk Atlas. Ny Serie. Oldnorsk-island-ske skriftpover, 1300-1700, Kobenhaven - Kristiania 1907.
- KAULEK J. e PLANTET E.: Recueil de fac-similes pouvant servir, à l'étude de la paléographie moderne. /XVIIe et XVIIIe siècles./ Paris 1889.

- LOWE, M.: Codices latini antiquiores, Oxford 1926.
- MEUTZ, G.: Handschriften der Reformationszeit, Bonn 1912.
- MONACI, E.: Archivio paleografico italiano, Roma 1883-
- MONACI, E.: Fac-simili di documenti per la storia delle lingue et delle letterature romanze. I-II, Roma 1910, 1913.
- MONACI, E.: Esempi di scrittura latina dal sec. II. dell'era moderna al XVIII, Roma 1907.
- MONUMENTA palaeographica seu Atlante paleografico-artistico compilato... per cura di F. Carta, C. Cipolla et C. Franti, 120 Tavole, Torino 1899.
- MONUMENTI paleografici di Roma. Publ. dalla R. Società Romana di Storia Patria, I-IV.
- MUNOZ Y RIVERA, J.: Chrestomatia Paleographica. Scripturae hispanae veteris specimina. Vol. I. Scripturae chartarum, Madrid 1890.
- MUSÉE des Archives nationales. Documents originaux de l'histoire de France... Paris 1872.
- NAGY JOSIP: Isprave iz doba hrvatska Narodne Dinastija. Monumenta diplomatica, Zagreb 1925.
- NOVAK VIKTOR: Scriptura Beneventana s osobiti na tip dalmatinske. Beneventane. Paleografijska studija, Zagreb 1920.
- OMONT, H.: Recueil de fac-similés d'écritures du XIIe au XVIIe siècle. Manuscrits latins et français... Paris 1891.
- PAOLI C. e VITELLI G.: Collezione fiorentina di fac-simili paleografici greci e latini, Firenze 1884-88.
- PARIS, G.: Les plus anciens monumens de la langue française /IXe - Xe siècle/ publiés avec un commentaire philologique. /Société des anciens textes français./
- PERTZ, W.H.: Schrifttafeln zum Gebrauch bei diplomatischen Vorlesungen, Hannover 1884. ss.
- PETZET E. - GLAUNINIG, O.: Deutsche Schrifttafeln des IX. bis XVI. Jahrhunderts I-III. München 1912.
- PISCICELLI - TAEGGI O.: Saggio di scrittura notarile per gli studi paleografici, Montecassino 1888-93.
- PISCICELLI - TAEGGI O.: Paleografia artistica di Montecassino. I. Scrittura longobarda - cassinese. Montecassino, 1877-1888. II. Scrittura gotica. U.O. 1876. III. Scrittura latina. U.O. 1888.

- PROU, M.: Recueil de fac-similes d'écritures du XIIe au XVIIIe s. /Mss.latins et français./ Paris, 1892. U.a. "Nouveau recueil." Paris 1899.
- RECUELL de fac-similés à l'usage de l'Ecole des Chartes, Paris 1880-87.
- REDLICH C. und GROSS L.: Privaturkunden III. Leipzig und Berlin 1914.
- ROBINSON, ELIS: XII. facsimiles from latin manuscripts in the Bodleyan library. Oxford 1885.
- SANDUS W.B.: Fac-similes of national manuscripts of England. I-IV. Southampton 1865-68.
- SCHMITH G.: Commentarii notarum tironicarum. Leipzig 1893.
- SCHMITZ, G.: Monumenta tachygraphica codicis Parisiensis Latini. 2718. I,II. Hannover 1882-1883.
- SCHUM, W.: Exempla codicum Amplonianorum Erfurtensium ss. IX-XV. Berlin 1882.
- SICKEL TH.: Monumenta graphica mediæ ævi, ex archivis et bibliothecis imperii Austriaci collecta, 1882.
- SILVERSTER J.B.: Paléographie universelle. Collection de fac-similés d'écritures de tous les peuples et tous les temps... Avec explications par Champollion-Figeac et A.Champollion fils. I-IV. Paris 1845.
- SKEAT W.W.: Fac-similes of old english Manuscripts with transcriptions and introductions, Oxford 1892.
- STEFFENS, FR.: Proben aus Handschriften lateinischer Schriftsteller, Trier 1909².
- SYBEL und SICKEL Th.: Kaiserurkunden in Abbildungen, Berlin. 1880-91.
- THOMMEN, R.: Schriftproben aus Handschriften des XIV-XVI. Jahrhunderts, Basel 1888.
- WATTENBACH, W.: Scripturæ græcæ specimina, Berlin 1883².
- ZANGEMEISTER, C. - WATTENBACH G.: Exempla codicum latinorum litteris mausculis scriptorum, Heidelberg 1879-82.

PALEOGRAFIAI ALAPFOGALMAK

Az írás alapelemei a betűk. Ezeknek, valamint a belőlük összeálló betűsornak vizsgálatát, a paleográfia a következő fogalmi elhatárolásban végzi.

1. A betű, littera. A teljesen, minden részletében, és a mások számára is jól olvashatóság igényével leírt betű. Ehhez járulhat még a szépirásra, a kalligráfiára való tudatos törekvés.

2. A betű alkotó elemei. A szár /hasta/ | / \ ; a láb a minuscula írásban egyes betűknél /m, n, u/ a szár lerövidítése; a keresztvonal /transversa /linea/ T A ; az iv D B P ; a hurok, ami a szárnak a folyóírásban kettőzéséből jön létre *l* ; a segédvonal, melynek segítségével a folyóírásban betűket kapcsolunk egymáshoz *re, o* ; hajszálvonal egyes írásfajtákban /gótikus textuális/ a lábak egymáshoz tartozásának kifejezésére szolgál; III

A most felsorolt alkotóelemek egymáshoz illesztése, a betű kivitelezése: tractatio.

3. A betű lehet nagy, illetőleg kisbetű. Maiuscula, vagy minuscula /littera/. A maiuscula betűsora kétvonalas rendszerben helyezhető el úgy, hogy a betűk lényeges tractatioja a két vonalon belül maradjon, s azokból csak a másolói cifrázatok nyulnak ki:

ABC AD A minuscula betűsorában viszont a betűszárak, vagy hurkok felfelé, vagy lefelé a sorból kinyulnak: pbazb ezért csak négyvonalas rendszerben helyezhetők el.

4. A betűk egymáshoz kapcsolásának, a tiszta folyóírástól tekintve, két módja van, nexus és ligatura.

a/ Nexus különösen a római íráskorszakban és később is a feliratok írásában használatos. Lényege az, hogy egy betűszár két betű-megformálásában vesz részt:

b/ Ligatura a kursív írásgyakorlatban két vagy több betűnek egy kézmozdulattal leírása, olymódon, hogy a tollat a papírról nem emeljük föl. Így természetesen, a betűk elhelyezkedése az alapvonalhoz képest többféleképpen változhat.

5. A részletekbemenő vizsgálatot már megelőzi a betűsor, vagy szövegrész legáltalánosabb jellegzetességeinek megállapítása. A betűk sűrűn, vagy lazán illeszkednek-e egymáshoz? Tengelyük teljesen merőleges-e az alapvonallal? A betűk kerek, megnyult, vagy szétnyomott formát mutatnak-e? Ez a legáltalánosabban értelmezett és sokszor már az első szemrevételezésre kialakuló összképe az írásnak a ductus. Semmiképpen sem tévesztendő össze a részletesebb, sokszor igen részletes analízisen alapuló manus megállapítással.

6. A ductus jellemzése két alapvető megfigyelésen nyugszik. Az egyik a betűsor tengelyének az alapvonallal lezárt szöge /angulus/, a másik az, hogy a betűk formálásánál az íróeszköz /pena, calamus/ milyen sulyal nehezedett az író felületre /pondus/. Az elsőből következik a betűsor dőlésének általános iránya, az utóbbiból, az egyes betűk vastagsága.

7. A kivitelezés egyéni sajátosságainak vizsgálatából adódik a kéz - manus - megkülönböztetése, illetőleg a másolók munkájának felismerése és elkülönítése.

8. A tractatióban mutatkozó azonos sajátosság megfigyelése több kéz munkájában bizonyos iskolák, irányzatok megállapításához vezethet. Az ilyen sajátosságokat egy-egy scriptoriumhoz, másoló-műhelyhez kötjük. Ha több földrajzilag is összekapcsolható scriptoriumot fűznek össze azonos törekvések, írásvidékről beszélünk. Tágabb értelemben a partikuláris írások elterjedését illetően is írásvidékekről szólnak.

9. A Nota, a littera kivitelezésének fentebb leírt követelményeit teljesen, vagy részben figyelmen kívül hagyva jön létre, mint írás, jegy, vagy jel. Fogalma alá tartozik tehát az elnagyolt, csak a littera egyes alkotó elemeit használó folyóírás, különösen a használati és jegyzetelő írás: cursiva notularis, vagy rövidítés. főként, ha különleges, "szaknyelvi" jelentése van: notae iuris, /jogi rövidítések/, notae militares /katonai rövidítések/; vagy éppen gyorsírás: notae Tironianae. A XIII. századtól kezdve notának mondták a hangjegyeket is /notae musicae, notae cantus, notae quadratae/.

10. Mai felfogásunk szerint a littera és a nota használatát egyaránt írásnak mondjuk. A kéziratosság korában, az Ókorban és a Középkorban asonban elsősorban a littera ismeretét és igénybevételét jelölték a scribere igével, míg a nem teljes általános olvashatóság és a szépírás igényével leirt betűvetést, a notare ige jelezte.

11. Ennek megfelelően nem mindig a mai értelemben vett írástudást jelölték a scribere nescivit, vagy bene scivit, kifejezéssel, hanem sokszor csak a középkori írásgyakorlat két ágában járatosságot. Az ilyen kifejezéssel illetett személy írástudásáról, vagy általában műveltségéről, nem minden esetben mondhatunk ilyen megjegyzés alapján ítéletet.

12. Az írásgyakorlat két ága tehát a szépírás ill. a használati írás a másoló: scriptor és a jegyző: a notarius működésében válik el. A scriptor/amanuensis, régebben librarius, antiquarius/ a szép leírás, a másolás mestere a kódexeknél, a tisztázásé a kancelláriákban. A notarius a római korban még gyorsíró, majd magántitkár, a személyi írásbeliség intézője. A koraközépkorban a közhiteles írásbeliség technikai vonatkozásaiban is részt vállalt. Később azonban az írásba foglalásra váró ügyek érdemi részének írásos előkészítését, fogalmazását végzi a notare segítségével, a tisztázást a scriptorra hagyva.

13. A scriptor és a notarius egy íráskorszakon belül nem volt egy fajta írás alkalmazásához kötve és felkészültsége, valóban, többféle betű ismeretére és használatára tette képessé. A latin írás története folyamán sok változat tűnt fel, amelyek nagyjából időrendben helyezhetők el. Egymásra következésük adja a latin írástörténet periodizációjának vázát. De egy-egy korszakon belül helyileg megkülönböztethető, több változat is számontartandó. A korszakok időrendben egymásbatolódnak és alakulásukat a társadalom íráshasználatának változásai határozzák meg. Ennek figyelembe vételével a következő korszakokról beszélhetünk.

A római íráskorszak I.e. IV. - I.u. VI.sz.

Írásfajták: Capitalis /elegans, rustica/

Uncialis

Cursiva Antiqua

Semiuncialis.

A korai feudálisizmus korának partikuláris írásai VI-XIII.sz.

Írásfajták: Insularis VI-XIII
Beneventana VI-XIII
Meroving: VI-VIII
Visigót: VII-XI
Longobard: VII-IX
Cursiva Romana Recentior VI-XI.sz.

A teljes feudálisizáció:

Karoling írásreform és leszármazói: IX-XII

Az írásbeliség felújulása: gótikus írás XI-XVI.sz.

A humanisták írása: IV-XVI.sz.

14. Az íráskorszakokon belül tehát egy vagy több írásfajta mutatkozik. Az írásfajták ismét különféle célra, különféle módon írhatók. Írásfajtán belül mutatkozó különbözőségeket stylusoknak mondjuk. A stylusok két főcsoportba oszthatók: textualis és a cursiva. E két főstylus egymáshoz való kapcsolatát nagyjából a nyomtatott betű és a kézi, folyó írás mai különbségével érzékeltehetjük.

15. A textualis a kéziratosság korában könyvek másolására szolgált, de különösen az írásbeliség hanyatlása idején (IX-XII. sz.) oklevelek írására is használták. Két stylust különböztetünk meg. Az első a textualis általános jellegzetességeit betartja, de különösebb kalligrafikus gond nélkül alakítja az írást. Ez a textualis simplex. A másik, teljes gonddal és megfelelő módon "manu posita" /à main posée/ formálta a betűt, eredménye a textualis formata.

16. A cursiva leghasználatibb változata a cursiva notularis, személyes jellegű, teljesen egyéni használatra szánt. Olvashatóság, tudatos igényével, de kalligrafikus törekvés nélkül írták a cursiva currenst. Jól és pontosan olvashatóság volt a célja a cursiva textualis használatának. A XIV.sz.-tól kódexek másolására is igénybe vették. Oklevél másolásnál is igen gyakori és itt a neve diplomatus kurziv. A kalligráfia törekvései hozták létre különösen a XV.sz.-ban a cursiva formatát, a textualis formata emlékeztető gondos kivitelben.

17. A bastarda a textualis és cursiva között áll, de inkább az utóbbihoz közel. Textualis jellegű csak néhány betű: m, d. A többiben a cursiva formata mintájára írták.

18. A ductus és a manus vizsgálata nem végződik azzal, hogy a stylusok változásához kötjük a kezek változását. Egy kéz, egy másoló, scriptor, több stylussal lehetett ismerős és ezeket kedve, de még inkább a szükség szerint változtathatta. Áll ez különösen a késő középkor kódexeire. Így a scriptor cursiva textualis stylusában kezdte el a kódex másolását, időhiány miatt cursiva currensbe ment át, majd egy szövegrészt cursiva formában másolt, azután ismét cursiva textualisban folytatta. Egy kéz stylusváltásait nyomon kísérni igen nehéz, de nem megoldhatatlan paleográfiai feladat /1. Cod.lat. Univ. Budap. 50./

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

19. Az írás, a római társadalom gyakorlatában az emberek egymásközötti kapcsolatait, a társadalmi viszonyokat, az állami és városi ügyek rendezésének magasrendű és nélkülözhetetlen eszköze.

20. Az antik társadalom életének minden megnyilvánulását az írás kísérte nyomon. H. Pirenne állítása, hogy az antik kereskedelem nem kevesebb irnokot tartott el, mint hajóst - nem lehet túlzás. És ha a törvény arról rendelkezik, hogy az állami birtok /ager publicus/ legeltetési jogát bérbe kell adni, rögtön hozzáteszi: "mert az állami jövedelem kezelője /publicanus/ írásban számol el a pásztorral" /scribendo conficit rationem cum pastore/.

21. A rómaiak jogrendszere, a lex Romana, az adásvételi szerződést, kölcsönügyletet, kereskedelmi kapcsolatot, ajándékozást, végrendeletet és általában mindent, amit "kötelmek" /obligationes/ névvel illet, csak írásban foglaltan fogadott el rendbenlévőnek. Az írás nemcsak az emlékezetet serkentette, hanem jogokat bizonyított és teremtett.

22. A római állam igazgatása, nagy hivatali apparátusával, igen kiterjedt, az apró részleteket is befolyásoló írásbeliség meglétére enged következtetést. Ez áll a birodalom központi igazgatására, és áll a provinciák kormányzására is. A császárkorban, az imperator mellett négy hivatal /scrinium/ működött a külügyi, államigazgatási, igazságszolgáltatási és udvari írásbeli tennivalók ellátására. /scrinia memoriae, libellorum, epistularum, dispositionum/. De ezeken kívül az államigazgatás különböző ágaiiban különösen, a pénzügyi, az adóigazgatásban még harmincnégy-féle scrinium működéséről tudunk.

23. Ennek az ókori írásbeliségnek jellegzetes alakja ugyan a szépiró-másoló, az antiquarius - "csodálják a másoló kesét" /miratur antiquarii manus/ mondja Augustinus, de leghivebb képviselője a notarius.

24. Plinius beszél egyik levelében arról, hogy ha valamit már magában megfogalmazott, azonnal hivatja a notáriust és annak le-diktálja. "A notáriusok gyors és ötletes tolla," /notariorum celer et ingeniosus calamus/ mint egy ókori - középkori közhely mondja, arra volt, hogy lejegyezze azt, amit neki diktálnak, azaz, amit mások gondolatban és szóban megfogalmaznak.

25. Az ókori társadalom igen széles írásgyakorlata érthetővé teszi, az élet, az emberi viszonyok változásainak, az állami ügyintézésnek gyors nyomkövetésére alkalmasabb jegyzetelő írás nagyobb jelentőségét. Ebből az írástípusból alakultak ki azok a betűformák, amiket a középkor, és végeredményben a latin írást használó emberiség Rómából, különösen használati írásként, örökségbe nyert.

26. A római írás reprezentatív formája a monumentális írás: a feliratok írása. Ezeket kőbe, márványba, vagy bronzba vésték. Ezek az iróanyagok és az íróeszköz /a véső/ határozták meg a római írás kezdetben és egyik változatában merev de mindig ünnepélyes formáját. Különösen áll ez a római könyvirásra, melyet a feliratok betűinek egyenes folytatása más íróeszkőzzel, más iróanyagra, azaz nádtollal /calamus/ papiruszra, vagy pergamentre irtak. A feliratok, papirusztekercsek és pergamen-kódexek írása mellett azonban volt egy, a mindennapi élet és az ügyintézés céljait szolgáló használati írás, melyet feljegyzésszerűen, tehát nem litterával, hanem notával irtak viasztáblára íróvesszővel. Ez volt a folyóírás, mely természetesen maga is a feliratok betűiből származott le.

27. A kettős gyakorlat a következő írásfajtákat teremtette meg: capitalis /elegans és rustica/; uncialis a littera változataiként, a cursiva a folyóírás archetypikus formájaként.

28. A kapitális írás. Így nevezzük azt az írást, melyben a vízszintes vonalak a függőlegesekkel derékszöget alkotnak oly módon, hogy az egyes betűk egy négyszögben /téglalap, vagy négyzet/ elhelyezhetők. Az elnevezés maga: "capitalis" a /"caput"/ fej, fejezet, kezdet szóból származik, mert a középkorban a kódexek címét, kezdősorait esetleg fontosabb szövegrészeit irták ilyen betűkkel.

A legrégebbi ABC: a b c d e f h i k l m n o p q r s t u y x
A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V Y +

hang jelölésére is szolgál. E változás után hamarosan a maiuscula ábécé áll előttünk lényegében mai formájában. Két vonalas rendszerben, egyenlő szögekkel, geometrikus formákban.

29. Nagybetűs írásnak mondjuk paleográfiai értelemben, azaz olyan írásnak, melynek betűi két vonalas rendszerben helyezkednek

el. A kapitális betűk valóban csak egy-két kivételes esetben emelkednek ki a sorból. Ezt elmondhatjuk az F és L betűről, az un. Rustica-ban még a B és R betűk is a többi fölé nyulnak. A betűk alakjáról nincs sok mondanivalónk; az ismert és ma is használatos latin nagybetűkkel állunk szemben. Mindössze azt említhetjük meg, hogy a könyvirásos kapitálisban az A betű nincs belül összekötve: A feliratoknál mindig ismert alakjában jelenik meg, legalábbis a császár-korban. Az U és V hangok jelölésére epigrafikus formájában mindig az egy V jel szolgál.

30. Két típusát különböztetjük meg: a capitalis quadratát és a c. rusticát. A quadrata esetében a kapitális említett tulajdonságai /derékszögűség, négyzetben elhelyezkedés/ mind érvényesülnek. Ezt az írást szokták "epigraphicanak, vagy "lapidariának" nevezni, gyakran még az "elegans" jelzőt is hozzátéve. Mindezt meg is érdemli. Elsősorban feliratok, a római állam márványba és kőbevésett dokumentumainak írása ez. Harmonikus formái, vésővonalokra emlékeztető vonalai, a hatalma teljében lévő, biztonságot és látszólagos nyugalmat élvező, rabszolgatartó római birodalom állami és társadalmi életének fontos emlékeit közvetítették hozzánk. Hosszabb szövegek, irodalmi művek írásánál azonban alig volt használható. Fárasztó volt a merev, mértani korrektségű vonalakat számtalanszor papiruszra, vagy pergamenre róni. Ezek az íróanyagok, meg az íróeszköz a "calamus" és a tinta is változó vastagságú és hajlékonyabb vonalakat hoztak létre, mint a márványon, vagy a bronzon dolgozó véső. Az írás könnyedébb lett, gyorsabban írható, de kevésbé ünnepélyes, előkelő, "elegáns". El is nevezték rusticának. A betűk formája kétségkívül "maiuscula" és felismerhetően "capitalis". Ez a capitalis azonban mégis karcsubb, könnyen írhatóbb, egyes betűiben gömbölyűbb, pl. megjelenik az U betű. A quadrata tehát lényegében a capitalis epigrafica, a feliratok, a rustica, a cap. libraria a könyvek írása.

31. A "capitalis rustica"-nak két alaptípusát különböztetjük meg "rustica lapidariat" és a "rustica codicumot". Az előbbi - nem túlságosan gyakran - kisebb jelentőségű állami szövegek megörökítésénél használták ezért "actuariának" is mondták, abban az esetben is, ha a szöveget nem vésték, hanem falra festették. Leginkább azonban - mint említettük - papiruszon és pergamenen írásra volt alkalmas, ezért lett inkább könyvirássá. Ennek a könyvirásnak tanulmányozására legfontosabb forrás Egyiptomban

az utolsó évtizedek folyamán előkerült papirosz-lelet, az Oxyrinchusi papiroszok és társaik. E papirologiai leletben rendelkezésünkre álló adatok nem vezetnek a IV. századon túlra és nem teszi lehetővé, hogy a rustica ismeretében még meglévő hészagok valamennyiét betöltsük. Az is kétséges, hogy az egyiptomi leletek nem egy provinciális változatot őriztek-e meg és nem azt, amit a birodalom központjában használtak? - A leletek tehát ritkák és nem is régiek. A IV. század előtről nincs is példa capitalis-írásos pergamenre vagy papiroszra. Ez természetesen távolról sem jelentheti azt, hogy ilyen kéziratok nem is léteztek. Az azonban, ami jelenleg is rendelkezésünkre áll, csak néhány Vergilius-törredék. Érdemes ezeket névszerint is megemlíteni codex Augustensis, codex Sanctgallensis, codex Veronensis. A negyedik az 1098.sz. Oxyrhinchusi papirosz. Bár ezek pontosan nem datálhatók, általában a IV. századba szokás őket helyezni. Az ábécéjük már kétségkívül nem teljesen elegáns formájú. Ilyenformán a "capitalis elegans" történetét nem is ismerhetjük. A "rusticával" nem így áll a dolog. I. u. I. századból már van példánk erre a kapitális írásra: a herculanumi papiroszok. Ugyancsak ebből a századból való a pompeii felírások is, melyek segítségével Mommsen a rustica ábécéjét rekonstruálta. A kapitális írásra igen sok példát találunk Zangemeister és Wattenbach gyűjteményében "Exempla codicum latinorum" és a Palaeographical Society kiadványaiban. Az ismert kapitális írásos kódexek első jegyzékét W. Gary Birchnek köszönhetjük a History of the Utrecht Psalter-ben. Traube különösen a "rustica" írásu emlékeket vette számba. /Vorlesungen und Abhandlungen I. 163-171./.

32. Az első három század kapitális írásu kézíratainak összehasonlítása IV, V, és VI század hasonlójellegű emlékeivel meggyőzhet arról, hogy ezek lassanként felvették azt a formát, mely már csaknem művésziessnek mondható. Az utóbb említett kapitális írásu kéziratokat különösen jellemzi a betűk szabályossága, az arányok szigorú betartása, az egyes betűk távolsága egymástól. Legfeljebb csak a sorok végén kapcsolódnak. A betűk általában betartják a két vonal között és csak az F L Y nyulnak a felső vonal fölé. A betűket egyfolytában, szavak és mondatok közötti távolságok betartása nélkül írták. Ez a scriptio continua. Központosást még nem használnak és ha mégis előfordulna ez, csak későbbi kor és kéz műve lehet. Rövidítések csak igen ritkán fordulnak elő. A VI.

és VII. század kódexeiben a kapitális még nagyobb mesterségbeli kiválósággal tűnik ki. Ekkor azonban már nem tulajdonképpen szövegírás, hanem csak cimirás. Ugyanezt mondhatjuk a VIII. és IX. század más írású szövegei között előkerülő kapitális-szórványairól. A toursi Szent Márton híres szépírói is előszeretettel veszik elő ezt az írást, de már csak mesterségbeli tudásuk csillogtatására, ritkán, egyes szavaknál, vagy mondatoknál, s e kései kapitális már nem természetes szépségével: csak mesterkéeltségével tűnik fel.

33. Összefoglalóan ismét megállapíthatjuk, hogy a kapitális az I. u. I. századtól a VIII-ig állandóan használatban volt. Mint szövegírást egészen az unciális helyzete végleges megszilárdulásáig használták, de még századokon keresztül is gyakran használják címek, rubrikák írására, egyes szavak kiemelésére. Kivételesen oklevelekben is előfordul. Az ilyen írású szövegek átírása nagyobb nehézséget nem okoz. A betűk formája könnyen felismerhető, rövidítés igen kevés van, csupán a "scriptio continua" okoz könnyen legyőzhető nehézséget. - Siglák a legrégebb emlékekben még igen egyszerűek, később gyakoribbak és kissé bonyolultabbak. Ahogyan a római korból kifelé haladunk egyre ritkábbak is lesznek, végül eltűnnek, vagy más rövidítési formákba mennek át.

Unciális írás

34. Unciálisnak mondjuk azt az írást, melynek főjellegzetesége, betűinek kerekése. Ezt a jellegzetes tulajdonságát már a Nouveau Traité is kiemeli. A paleográfusok azóta is általában úgy írják le az unciálist, mint olyan írást, melynél a száraz meghajlanak, a szögletek pedig kikerekednek.

35. Az unciálist is maiuscula írásnak tekintjük, mert még a kétvonalas rendszerben helyezkedik el. Bizonyára a capitalis rusticából származott le, bár sokan ezt tagadják. Kétségtelen viszont, hogy a rustica-írással papiruszok elég korán mutatnak határozottan unciális betűformákat pl. a d betű esetében. Ellentétben a capitalissal az unciális mindig könyvirás volt és epigráfiai használata nem is mutatható ki.

36. Jellegzetes betűi az A λ , D ϑ , E € , M Ϟ . A többi betű kapitális jellegű, kivéve a h, l, q, betűket, melyek minusculák: h l q

37. Az írás elnevezésének eredete nem világos. Az uncia szó a betűk formáját aligha jelenthette. Hieronymus egy helyen azonban, az "uncialibus ut aiunt litteris" irt kódexekről úgy emlékezik meg, mint holmi luxus-kéziratokról. Az unciális talán költséges voltukat jelentette volna, lévén az arany mértéke az uncia?

38. Valószínűbb magyarázat az, ami Servatus Lupus, egy karolingkori humanista, egyik levele /Epist. V/ alapján lehetséges. Bertcaudus királyi scriptorról mondják, hogy meg van neki az antik betűknek és éppen azoknak, melyeket némelyek uncialisoknak mondanak, a mértéke. /Prou, 61/. Ez a mérték a római láb /296 mm/ valamivel kevesebb, mint tized része, azaz 24.7 mm. És valóban az unciális kódexek betűi hosszú időn át mértékre, nagyságra is nagyjából egyező méretet mutattak.

39. Az írás első emlékei bizonyos pompeii graffitók lennének, továbbá ugyaninnét előkerült viaszos táblák és némely papi-rusztöredékek is. Az V-VIII. századi uncialis írás emlékeinek fontos gyűjteménye Chatelainnek köszönhető: Uncialis scriptura codicum latinorum novis exemplis illustrata. Lutetiae Parisiorum, 1901. De szép számmal találunk unciális írásos táblákat Zangemeister-Wattenbach említett Exemplájában is.

40. Mintegy 390 unciális írásos kézirat katalógusát P. Lehmann közölte Traube Vorlesungen-jének függelékében /171-261/. A legfontosabbakat megemlítjük. A IV. századból a vercelli evangeliárium, Eusebius püspök kezéből /371/; az egykori bobbioi, most vatikáni palimpsest, mely Cicero "De republicáját" tartalmazza, az aquileiai zsinat aktái 390 tájról; egy régi Itala-kommentár, mely Fuldában maradt meg; az V. századból: Livius két kódexe Bécsben és Párisban; a veronai Capitolare Gaius-kódexe; a VI. századból a firenzei Laurenciana Codex Amiatinusa, az ugyancsak Firenzében őrzött Pandekta-kódex.

41. E gazdag emlékanyag tette lehetővé annak megállapítását, hogy az unciális ábécé a 167 és 174 év között jelenik meg. Az eredeti rendeltetése szerint könyvirás csak később, a IV. században mutatkozik elég ritkán feliratokban is.

42. Az V. században már ez volt a közkedvelt írás és az is maradt egészen a VIII. századig, azzal a különbséggel, hogy erede-

ti világosságából és szépségéből sokat veszített. Nagy Károly uralkodásának elején ismét gondosabb kezek használják, de már csak kivételesen, luxuskéziratok előállítására. A közhasználatból kiszorítja a karoling minusskula. Egyideig még - kapitalishoz hasonlóan - feliratok, rubrikák írásánál használják. A XI. sz. vége felé az utolsó unciális betűk is eltűnnek a kéziratokból.

43. Eredetének kérdését Zangemeister, Chatelain és Traube tanulmányozták, de végleges eredményre nem jutottak. A modern paleográfusok között az a vélemény alakult ki, hogy az unciális, mint fentebb már említettük a kapitálisból származik. Tangl szerint a kapitálisból és a kurzivból, valami írásreform következményeként. Szerinte az unciális átmeneti forma lenne a könyvirás és a kurziv majuscula között.

44. Az unciális már a kapitalistól lényegében idegen betűformákat mutat, de még teljesen maiuscula. De mert hiányzik belőle a capitalis szigorú fegyelmezettsége, könnyen fejlődhetnek ki a provinciákban, csak jelentéktelen részletekben eltérő változatai: dialectusok.

45. Mindezen vélemények között sokáig a legmeggyőzőbb és a legjobban dokumentált L. Schiapparelli elmélete volt, amit "La scrittura latina nell'età romana" c. munkájában fejtett ki. Nem tartja valószínűnek, sem teljesen kizártnak, hogy az unciális a III. században már kialakult volna, mint ahogyan ez a IV. századra vonatkoztatva már valóban bizonyítható. Az unciális nem valami kalligrafikus műemec, mely szépen és jól formálva hagyta el valamelyik nevezetes scriptoriumot. Nem kapitális írás, melybe kurziv elemeket vegyítettek, de nem is a kapitális természetes továbbfejlődése. Az unciálisra való átmenet lényegében kalligrafikus művelet, mely csak fokozatosan ment végbe, miközben elég hosszú idő alatt - és nem egyszerre - kialakult egy szebb és szabályosabb ábécé. Ez az ábécé csaknem teljesen változatlan maradt, bár egyes betűk még kerekébb formát öltöttek, a minusculás jelleg általában kiküszöbölődik két-három betű kivételével. De alapvetően egyéni sajátosságait soha nem veszítette el és más írásfajta sem keletkezett belőle. Az unciális középen áll a kapitális két fajtája és a kurzivírás között. Eleinte a kapitális mellett használták, mint könyvirást, de csakhamar ezt teljesen kiszorította és különösen a jelentősebb és gasdagabb kiállítású kódexek kedvelt írása lett. Az unciális megjelenése a latin írás irhatósága terén haladást

jelent és Schiapparelli azzal a megnövekedett könyvszükséglettel hozza összefüggésbe, mely a kereszténység államvallásá tétele után, különösen a bibliai kéziratok tekintetében mutatkozott. A biblia latin fordíói és másolói azonban minden bizonnyal a hatása alatt voltak a görög eredetiek írásának. Ezek szerint az unciális lényegében görög átvétel, Traube pedig elterjedésének okára helyesen mutatva rá, nevezte scriptura libraria christianának.

46. Újabban Cencetti nézete látszik a legelfogadhatóbbnak. A különbségek a capitalis ünnepélyes formái és a használati írás között túl nagyok voltak. A gyors és mégis elegáns kivitelezés érdekében a littera szárait és szögleteit lekerekítették, ami már a rusticában is megfigyelhető tendencia. Lényegében tehát a használati írás hat vissza a könyvirásra, amint ezt Medea Norsa a görög és latin császárkori aktairás vizsgálatával is bizonyította /Miscellane a Giovanni Mercati VI. 105./.

47. Az unciális írású szövegek is a scriptio continua jellegzetességeit mutatják. A VII. század előtt igen ritkák a rövidítések, ezután már gyakoriak.

48. Ugyancsak a VII. században a scriptio continua is egyre inkább fellaszul. A mondatokat vagy egyszerűen egy kis térközzel, vagy ponttal különítik el.

49. A régebbi kéziratokban a lapokat is nagyobb betűvel kezdték, a címekben viszont kisebb betűket használtak. Szokás volt a címeket a lapok felső margóján is kiírni, ezeket is csak kisebb betűvel. A kapitális és unciális vegyesírású cím-betűk viszont már a VIII-IX századi keletkezés mellett vallanak.

50. Az egyes betűk alakja tekintetében meg kell említeni, hogy az V. századi, azaz legtisztább írású kódexekben a H L N betűknek nincsenek kifutó, cifrásó vonalaik. Az F és a T vonalai igen kicsinyek, a P feje kicsi az R feje ugyancsak kicsiny az alsó vonal viszont a szár közepéről indul ki. Az M két tökéletes félkörből áll az N betű pedig három vonalból.

Az n és n elmaradását csak a sor végén és a sor alatt, soha sem fölötté, kis vonalkával, vagy ponttal jelölték.

E század több kódexében találkozhatunk még a DMS DMI és DMO compendiumokkal, amik dominus, domini, vagy domino jelentésűek. Ez mindenesetre a régiség jele.

51. A következő három században az unciális még további változásokat ment át. Ezek a változások nem azonnal szembeszökők, de

gondosabb vizsgálatuk mégis a kódexek pontosabb datálását teszi lehetővé. Ilyen szempontu részletes elemzésüket Traube és különösen Schiaparelli említett műveiben elvégezték. Az érdeklődőket ide utasítjuk, miután mi a további részletesező tárgyalásba, a kérdés szük-speciális jellege miatt ezuttal nem bocsátkozhatunk.

A római /használati/ folyóírás

Cursiva Romana

52. A római kurziv, egy, az írás társadalmi hasznával tökéletesen tisztában lévő társadalom, használati írása volt. A könyvek másolásán, feliratok készítésén egyes, különösen ünnepélyes /bronztábla/ oklevelek kiállításán kívül is, az írás a római állam és társadalom életének minden lényeges, jogi vonatkozásában helyet nyert. Ezért is részletesebben kell vele foglalkozni. De azért is szükséges jobban megismerni, mert a latin írás további történetét, a betű formák alakulási módját a használati írás betűsorának alakulása szabta meg.

53. A folyóírást a rómaiak a nyilvános és magánélet mindennapi írásbeli szükségleteinek kielégítése érdekében vették használatba. A köemlékek, bronzok, érmék, de még a papiruszok és a kódexeknek is méltóságteljes írásával ellentétben, ez a folyóírás folyamatos és gyors betűvetésre nyújtott lehetőséget és éppen ez tette alkalmassá arra, hogy magánfeljegyzéseket, leveleket, bírósági jegyzőkönyveket irjanak vele.

54. A római kurziv írás, különösen Olaszországban igen hosszú életű volt. Egészen a XII. századig nyomára lelünk az oklevelekben. Jelentősége azért sem csekély, mert belőle származtak le a frank, britt és más nemzeti írások is. Helyesebben, ezek kialakulásában nem csekély része volt.

55. Elnevezése változott. Wattenbach fejlődése egész folyamán az írást a "legrégebb római folyóírásnak" nevezte /"die älteste römische Kursivschrift"/. minthogy lényegesebb különbségeket az egyes századok folyóírásában egészen a középkor derekáig nem tudott megállapítani. Paoli két periodusra osztotta: régi és új kurziv írás korára. Az első az V-VI század fordulójáig tartana, második a VI. századtól kezdve a XII-ig. E különbségtétel

Steffens is elfogadta, de a korszakhatárt már a IV században megvonta, vagyis akkor, midőn a kurziv írás minuscula formákat kezd felvenni. Az ő véleményét fogadja el Prou is, azzal a változtatással, hogy a második korszak jelölésére a németek által használt új kurzivírás elnevezés helyett /"Jüngere Kursivschrift"/ helyesebbnek tartja, a kurziv minuscula írás elnevezést.

56. A római kurzivot ma két, időrendben egymásra következő főtipusra szokták különíteni. Az egyik a kapitális maiusculából leszármazott, azzal továbbra is kapcsolatot tartó régebbi római kurziv /altrömische Kursive: Wattenbach, Paoli, Bretholz, Prou; Maiuskelkursive: Sickel, Arndt, Bresslau; Kapitalkursive: Tangl/. A másik viszont az újabb, már minuscula-jellegű folyóírás, az újabb római kurziv, melyet a leggazdagabb emlékegyedény helyéről "ravennai írásnak" /"Scriptura Ravennatensis"/ is mondanak.

57. Jaffé a kurziv írás fejlődésében három periodust különböztet meg, melyek közül csupán az első és a harmadik különíthető el határozott kritériumok alapján, míg a második csupán nem mindig könnyen felismerhető és megkülönböztethető átmeneti formákat mutat. E három korszak: az antik /vagy római/, a középső /vagy újrómai/ és az új /vagy középkori/ folyóírás kora.

a/ Az első korszakban /az i.u. első századtól a második közepéig/ a római kurziv valóban nem más, mint egy romlott kapitális. Jellegzetességeinek vizsgálatát epigráfiai emlékek /graffitók és vésetek/ a pogány és keresztény Róma néhány felirata, végül pompeii és erdélyi leletek teszik lehetővé.

b/ A második korszakban, mely a IV. században kezdődik, a kurziv fejlődése a diadalmaskodó unciális hatása alá kerül. E kor folyóírása is a leghasználatosabb könyvirás kerek, vagy kerekésre törekvő formáit utánozza. A betűk szélesebb és olvashatóbb alakot öltenek. Az előző korszak "kapitális merevsége" és a kezdetek bizonytalan vonalvezetése eltűnik, s a folyóírás olvashatóság tekintetében a könyvirástól már nem marad el annyira. E megállapításokat az Egyiptomban előkerült császári rescriptumok tették lehetővé, melyeket Massmann és Jaffé hozott nyilvánosságra.

c/ A harmadik korszakban az új kurziv írás erősen kapcsolt lesz ennek következtében a betűk alakja is megváltozik. Ligaturák és a gyorsan odavetett vonalak az előző kor világos folyóírását ismét nehezen olvashatóvá teszik. Ez a kurziv fajta leginkább az

V. századi ravennai papiruszokon, számos pergamen kódexben, mégpedig főként széljegyzetekben és a sorközi jegyzetekben fordul elő.

58. Létrejöttének szükségességét könnyen megmagyarázza a kapitálisnak, de az unciálisnak is mindennapi használatra alkalmatlan volta. Történetét Thompson még a cap. rustica kialakulásával hozza kapcsolatba. A pompeii házfalakra ecsettel mázolt feliratok még nem folyóírásos formák, de mutatják az ünnepélyes, kánoni betűnek a gyors mindennapi használatban deformálódását, alkotó elemekre szétesését. Lényegében ez a törekvés jellemzi a tipizálás kötelező voltát még tiszteletben tartó, egyik cap. rustica textuális - stylus. Ezt "de bello" típusnak nevezzük, a "de bello Actiaco" költeményről, a stylus egyetlen emlékééről.

Λ (a) C (c) E (e) R (r)

Összehasonlításhoz levéltöredékek betűiből: Λ C E R
A kurzív ábécé:

u λ z c ä u u g (+ i k c) u u u u u u
o n s t v x z

59. A kurzív valójában még kapitális írás, de a legkönnyebb, leggyorsabban írható formában kivitelezve. A szögleteket vagy lekerekítik, vagy a szög szárait egymástól elkülönítik. Nehezebben "traktálható" hajlásokat, íveket, el is hagynak. A kényelmesen felvázolható betűtag hosszabb szárat kap, a nehezebben írható rövidebbet. Így új betűformák alakulnak, melyek, ha ismét olvashatóbbak, tehát kaligrafikusak lesznek, már nem majuszkulák többé.

60. A felülről lefelé haladó vonásokra széteső betűk az íróvesszővel, viasztábla írás gyakorlatában jelentkeznek. A jegyzető testtartásának, aki térdeire helyezte tábláit, ez felelt meg leginkább. Ha papiruszra írt a scriptor, vagy notarius, a hosszú, ferde vonások, alulról felfelé, ugyanilyen széttördelt betűket eredményeztek. Az előbbi gyakorlat kurzívját viasztáblaírásnak mondjuk. /Thompson/. Az utóbbiból fejlődött ki a kancelláriák /scriniumok/ oklevél és akta írása. Ezt már ismét litterának nevezték, mégpedig aszerint, amint a császár, vagy tartományi igazgatás scriniumainak exceptorai és notariusai használták, két stylust különböztettek meg, litterae caelestes, ill. communes néven. A caelestes, kánonibb, megállapodottabb, a textuális felétendáló, akár csak a későbbi kancelláriai írások.

61. A magánfelek ügyleteinél az obligatiók irásánál, /üzleti szerződés I.u. 166/ a kontextus írása rendkívül gyors, kifejezetten kurzív; az aláírások pedig inkább olvashatók a "de bello" típus felé közelednek. Ugyanigy Caelia Lampyris adóslevele /Foerster, Urkundenlehre/ végén az epochális sor és a tanu nevek meg a scriptumsor inkább littera jellegűek, de még a "de bello" betűktől is távol vannak.

62. A használati írásgyakorlat még a maiuscula kursivnál is bőven alkalmazta a betűkapcsolást, a ligatúrákat. Ez természetesen a kurzív jelleget erősítette, de egyuttal növelte a betű deformálódását is. A tovább fejlődést a maiusculától való egyre nagyobb eltávolodás jellemezte és így jött létre az újabb római kurzív, a minusculát kánoni, olvasható formába szorító, ravennai írás.

63. Az újabb római kurzív írás elsősorban oklevélírás, és mint ilyen még évszázadokig használatban marad különösen Dél-Itáliában. Használatát II. Frigyes a XIII.sz. első felében tiltotta meg. Az újabb kurzív hatása a könyvirásra is jelentős. Az oklevélírásból fejlődött ki /cursiva formata/ egy új könyvirás /cursiva textualis/ hosszabb szárákkal, erősebb vonalú betűk szorosabban egymás mellé írva, fegyelmezettebbek, olvashatóbbak.

64. A használati írás állandó visszahatása a textualisra és a kaligrafikus formákra jellemzi ettől fogva a latin írás további történetét. A folyóírás mindig élő, a használatban dinamikusan fejlődő, meg nem merevedhet, hanem sajátosságai szerint alakítja, módosítja még a megállapodott, kánoni ábécétet is /Cencetti/.

65. A folyóírás a pennahasználat következtében lesz igazán alkalmas a ligatúrák megoldásokra, de így jelentkeznek a szárák hurkolásai *cl(d) l(l)* stb., ugyanigy könnyebben alkalmazhatók a segédvonalak is.

66. Az usualitas, az írás használhatósága, mint alapelv, a latin írás történetében soradöntő jelentőségűvé lesz. Inspirálja nem csupán a valóban használati, a folyóírást, hanem ennek formáit kalligrafikus kanonokba szorítva, a könyvirást is. /Cencetti/.

A semiuncialis

67. A semiuncialis az az írástípus, mely - bizonyos tekintetben az uncialis és a kurziv között áll, azaz mindkettő jellegzetességeiből jut neki is valami. Maiuscula és minuscula elemeket találunk benne inkább az utóbbi irányában némi előszeretettel. A "bizonyos tekintet" lényegében ebben áll: a kurzivban először megjelenő kisbetűs elemek felhasználásáról van szó, a négy vonal közötti írásról, ami annyit jelent, hogy a két középvonal között elhelyezkedő betű törzs szárai felfelé, vagy lefelé a sorból kinyulhatnak.

68. A III.sz. végén egyes betűk a, b, e, d, f, g, már nem írhatók két vonal közé. Főként az uncialis betűsorba férköznek be ezek a kisbetűk. Számuk változó. A. L. Lowe szerint elég, ha négy betű minuszkula és már előttünk van a semiuncialis.

69. Különbféle módon nevezték: "archaikus", vagy ellenkezőleg "rustikus uncialis", "semiminuscula", "minuscula archaica", "minuscula praecarolina", de sokkal pontosabb az általánosan használt elnevezés: "semiuncialis". Ezt az elnevezést Mabillon és Haffei még nem ismerték, de ma az orosz, német és francia paleográfusok egyaránt használják, Wattenbachot kivéve, aki praecarolinának nevezte.

70. A IV. század folyamán a semiuncialison még erősen érződik az uncialis befolyása, de a kurziv hatása sem jelentéktelen. Az V. században pedig előttünk áll egészen új alakjában a tulajdonképpeni semiuncialis, mint tökéletes könyvirás, mint vegyes írás, tulajdonképpen minuscula-betűkkel, de nem kevés maiusculával is.

71. A kalligrafikus és tipikus kurziv minuscula már négyvonalas rendszerben, kánonszerűen formált kisbetűk felvitele az uncialis betűsorba, hozza létre a semiuncialist. De ez nem olyan értelemben típus, hogy meghatározott és szilárd szabályok irányították formálódását. U.n. karakterisztikus betűinek használata nem következetes.

72. Eredetére nézve a paleográfusok között igen eltérők a vélemények. Már a maurinusok megállapították, hogy a semiuncialis határozottan megkülönböztethető az uncialistól részben kisbetűs jellege miatt. Négy fajtáját különböztették el: római, gall, merovin és brittaniai. Az eredet kérdését azonban nem érintették. Általában azt tartják, hogy az uncialisból származik, a kurzivírás erős

hatása alatt. A modern paleográfusok között az utóbbi évtizedekben erősen eltérő nézetek alakultak ki. A legismertebbek a következők: Padi Carini az unciálisból kialakuló átmeneti betűtípust láttnak benne. Prou lényegében minuscula írásnak tekinti, de "kalligrafikus kurzivnak" is mondja. Steffens csak a római kurzival összefüggésben tárgyalja. Giry, Traube a kereszténység befogadása után megélnéskült kódexírás sajátos litteráját látja benne. Thompson a semiunciális jelentkezését arra a szükségletre vezetheti vissza, hogy a kódexek jegyzeteit, azután a terjedelmesebb kommentárokat egyszerűbb és kisebb betűkkel írják.

73. A semiunciálisnak ugyan nincs valami egészen különleges ábécéje, néhány betűt azonban jellegzetesnek minősíthetünk. Ezek a következők: $b \text{ } \bar{b}$, $d \text{ } \bar{d}$, $m \text{ } \bar{m}$, $r \text{ } \bar{r}$, $s \text{ } \bar{s}$, $a \text{ } \bar{a}$, $u \text{ } \bar{u}$ melyek már a III. és IV. században, feltűntek. Ezekhez még Wattenbach nyomán a következőket számíthatjuk: $g \text{ } \bar{g}$, $t \text{ } \bar{t}$, és a kapitális formájú n : N betűt. A többi betű felismerése nem okoz problémát.

74. A semiunciális egyes típusait Chatelain nyomán használata századaink sorrendjében tárgyalhatjuk. Az V. században az "g" betű a többinél rövidebb és ferdébb az "g" még unciális formájú, a "q" szára inkább vastag, mint hosszú. A VI. században az g minuscula, az m középső szára még záróvonal nélkül. Az m és n elhagyását a sor végén kicsiny vízszintes vonal jelöli.

75. A VII. században a betűk formája még tetszetősebb lesz. A b d h l betűk szárai kis sáslókat kapnak. A p és q is némi díszítő megnyújtást kap. A szárok cifrása a VIII. században még feltűnőbb lesz, de nem annyira, hogy ezért nehezebben olvashatóvá is lett volna, az ekkor még "prekaroling"-nak nevezett semiunciális. Az írás klasszikus tisztaságának visszaadására törekedtek különben St. Martin de Tours szerzetes scriptorai, Alcuin vezetésével, aki a századfordulón apátjuk volt. Így született meg a híres "toursi írás". A semiunciális utolsó formája.

76. A semiunciális kánonszerűsítése, végleges formáinak, szabályosságainak megállapítása már nem mehetett végbe, mert a "római világot" és a latin írásterület egységét szétörték a barbár inváziók. Ezért fontos a nem textuális jellegű latin írások vizsgálata, mert a minusculává fejlődés ezen a vonalon ment végbe, a következők figyelembe vételével:

a/ calamus szögletes, vagy ferdemetszésű árnyalatabb betűvo-
nalak: textuais, könyvirás

hegyes metszés: kursiv.

b/ a tractatio gyorsítására általános a törekvés

c/ a minuscule egyszerűbb és közelebb áll az elsősorban fon-
tos használati íráshoz.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

77. A következő iráskorszakot sokáig a nemzeti írások korának nevezték. A római birodalom romjain felépülő germán "nemzeti" királyságok semmi sajátos "nemzeti" hatást a Rómától örökre nyert latin írás további fejlődésére nem gyakoroltak. Kétségtelen, hogy a latin írásnak a birodalom egész területén egységes gyakorlata, mely minden írástípusra kiterjedt, egységét elvesztve partikuláris különlegességű írások különült el. A kialakuló új államok és nagyobb földrajzi egységek különleges írást alakítottak ki maguknak. Ezek főként aszerint különböztek el, hogy a kaligrafikus könyvirás, vagy a használati, ügyírás gyakorlatát követték.

78. A kettő közötti választást, inkább az utóbbi felé terelték, a korai feudális társadalom viszonyai az új államok szükségletei. A feudalizálódás előrehaladásával az Ókor eleven és nagyvonalú gazdasági, kereskedelmi élete visszafejlődik. Az anyagi teljesítőképeség csökkenése, a luxuskönyvek iránti érdeklődést csaknem teljesen eltüntette. A barbár királyságok azonban csaknem mindenütt átvették a tartományi kormányzási apparátust, annak írásbeliségével és intézményeivel együtt és így a központi adminisztrációban a használati latin írás ismeret mindenképpen megmaradt. A scriptoriumok is általában a kaligrafizált folyóírás, a cursiva formata és a cursiva textualis stylusában másolták a kódexeket. A társadalmi viszonyokat, az emberek egymással érintkezésének viszonylataiban is rendező római magánjogi írásbeliség, az új társadalomban, országonként különböző mértékben, de általában visszahanyatlott. Ugyanilyen értelemben hatott az egyiptomi papiruszbehozatal elmaradása az arab hódítás után /Higounet/.

79. Az írás addigi egysége a birodalom széthullásával megtörik és az említett írás fajták sokfélesége azt a látszatot kelti, hogy ezek a régi római írástól lényegében különböző teljesen új kezdeményezések és egymástól is függetlenek. Mint láttuk, Mabillon is ezen a véleményen volt. Őt és még sok követőjét vélekedésükben megerősítette az is, hogy a római birodalom romjain keletkező új államok, új élet elkezdését jelentették, melynek a régi Róma életéhez alig volt köze. Maffeinek sikerült kimutatni, hogy mindezen új, "nemzeti" írásoknak egy a törzse, a római írás és különösen a semiunciális és az újabb kursív. A gótok, vizigótok, frankok, angolszászok és longobárdok ahelyett, hogy saját írást

teremtettek volna, a legyőzöttek betűit használták. Ma már valóban általános vélemény lett az, hogy az un. nemzeti írásokban is megmarad és megállapítható a régi római íráskultúra minden lényeges vonása, s az új írások feltűnése nem új latin írást, hanem csak a latin írásnak új fejlődési korszakát hozta meg. A római írásmesterség immár évezredes hagyományai átjárták azoknak a provinciáknak az írásgyakorlatát is, melyek a kialakuló új germán királyságok kereteiül szolgáltak. A vizigótok, frankok, angol-szászok, észak- és délitáliei longobardok, allemannok királyságai és hercegségei amint állami és egyházi életükben a latin nyelv használata mellett kötelezték el magukat, nem használhattak más írást, mint azt, mi a latin beszéd áthagyományozásának akkor már egy évezrede hagyományos eszköze volt. A több politikai központ kialakulása, és az ujonnan feltűnő feudális társadalmi forma sokféleséget kedvelő siláltsága hozta magával, hogy az új írások a régi formáknak egymással sem sokban egyező változatai lettek.

80. A kurziv elem ezekben az írásokban kezdettől fogva igen fontos szerepet játszott. Ez könnyen érthető, hiszen szerveződésként, állami életük kezdetével vesződő népek írásai voltak. Ez a helyzet nem a könyvirás újraformálását tette aktualissá, hanem az adminisztrációs és igazságszolgáltatási ügyek elintézését szolgáló írásbeliség újra megindítását. Ennek az írása pedig, mindig a kurziv volt. A kora középkor sokszor barbárnak nevezett századaiban a könyvkultúra egyébként is sok helyütt meglehetősen háttérbe szorult, s a sceptorok a római írás kalligrafikus hagyományainak követése helyett a gyors és jó helykihasználást /rövidítések és ligaturák/ lehetővé tevő új írásgyakorlatot tették magukévá.

81. Az írás-egységének szétesését a társadalmi, politikai változások okozták, a gazdasági kapcsolatok, az áruforgalom eljelentéktelenedése siettette. Egy-egy kancellária, vagy egyházi központ, a maga sajátos szükségletei szerint alakított ki új betűtípust és indított el újabb írás hagyományt. Ezek a centrumok, tekintélyük mértéke szerint, irányt szabtak, egy-egy nagy terület írástörténeti fejlődésének. Az új gyakorlat terjesztésében több scriptorium másolói vettek részt.

82/a. Az új társadalomban az írástudás, aszerint, hogy egy területen milyen méretű volt a római művelődési hagyományok továbbélése, maradt meg az antikvitástól örökölt világi írástudók, főként a notariusok kezén, vagy lett főként az egyháziak, első sorban a most feltörő szerzetesek, sajátos feladata.

Mivel pedig a kontinuitás Itáliában volt a legerősebb, a római írástípusok és az antik írásgyakorlat is itt tartotta magát meg leginkább. Verona, Vercelli, Lucca székesegyházi scriptoriumai még most is hűek az uncialishoz és a semiuncialishoz. A notáriusok írása viszont általánosságban tovább őrizte a Scriptura Ravennatensis sajátosságait, egészen a XI.sz.-ig. A pápai cancellaria /bibliotheca et scrinium/ pedig hasonló római cursivot - a litterae caelestes mintájára - használt az 1100-as évek elejéig.

82/b. A tovább fejlődés lehetőségeit az új korszakban az korlátozta, hogy a kapitalis, uncialis - már végleges, változhatatlan kánoni formákban élt. Csupán a kurzív és semiuncialis kialakult formái fejlődtek tovább. A semiuncialissal a latin írás fejlődési vonala a minuscula felé fordult. De a minuscula végleges uralomra jutása még tovább halasztódik. Cencetti szerint az uncialisból, de még inkább a semiuncialisból indulnak ki a kurzív főlényét mutató kísérletek.

83. Ettől a római folytonosságtól látszólag legtávolabb került a linesen részben kívül eső, részben csak rövid ideig római brit szigetek, a kelta Hibernia és a provincia Brittannia, (IV/V.sz.-ban már angolszász uralom alatt) írása.

As insularis írás

84/a. Nevét azért kapta, mert keletkezési és elterjedési helye a brit-sziget és Írország voltak. Kialakulásában és fejlődésében az európai írás kontinentális típusainak fejlődésétől meglehetősen külön utakat követett. Ugy látszik, hogy az ír kolostorokban használták először az VI. század folyamán és meglehetősen egyeduralmának csak a norman hódítás vetett véget. A kontinensen, ahol az ír-skót misszionáriusok révén szintén ismerték, a IX.-XI. században "scotticanak" nevezték, Mabillon "saxonica" névvel illeti, míg mások - Traube - insularisnak nevezik éppen a kontinensétől teljesen független története miatt. Maguk a szigetek lakói írásuk betűit litera tunsa, vagy rotunda néven nevezték.

84/b. Elnevezése eltérő: insularis semiuncialisnak mondja Schiapparelli, maiuscula insularisnak nevezi Lowe. A római tartományi igazgatás itt vagy nem létezett /Hibernia/, vagy telje-

sen megszűnt /Britannia/. A kialakítás munkájában mintaképül szolgáltak a római könyvirások, elsősorban a semiuncialis, amit sajátos módon alakítottak az irkelta, majd angolszász scriptorok, kiknek írását, a kontinensen egyaránt "littera scotticanak" mondták.

85/a. Az insularis alig számbajövő kurzív hatástól eltekintve, a római semiuncialisból származott le. Ez az írás Írorszáiban a IV. és V. század folyamán a kereszténységgel együtt lett ismertté. Nagyon valószínű, hogy a Szent Pátrik és társai által az ír szigetre vitt keresztény kódexek ilyen írásban íródtak. Következésképpen az írásmesterségben tanítványaik, az ír másolók nem tettek mást, mint a római misszionáriusok, semiuncialis betűt a kelta ízlésnek, és egyesek szerint írásnak is, megfelelően módosították. Így megteremtették nemzeti írásukat, mely a szomszéd szigetre, Angliába is elterjedt. Itt ugyan csak a norman hódításig volt használatban, az írek azonban még azután is makacsul ragaszkodtak hozzá, hogy az angolok uralma alá jutottak, akik ekkor már más írást használtak.

85/b. E régebbi felfogással szemben R. Masai szerint az insularis írás hazája Northumberland és innét terjedt át Írországra.

86. Az ír és angolszász scriptoriumokban két fő típus alakult ki. Az egyik kerek, sajátosan háromszögletű végződésekkel kivitelezett semiuncialis /Round Hand/ rotunda; a másik kurzívabb, hegyes, kisebb könyvbetű: /Pointed Hand/ acuta. Ez terjedt el ugyancsak a kontinensen is, a "peregrinationes scotorum" nyomán -, az angolszász és kelta missziósok által alapított Domklosterekben /Würzburg, Freising, Regensburg stb./ és apátságokban /St. Gallen, Reichenau, Fulda, Einsiedeln/. Itália északnyugati sarkában. (A kelta Kolumbán apát által alapított Bobbio.) A délnémetországi, "skót" alapítású egyházi központok valamelyikéből került a XI.sz. elején Magyarországra az OSZK és a Bp. Egyetemi Könyvtár két insularis írásos Beda töredéke a VIII.sz.-ből.

87. Az insularis írás legjelentősebb emlékei között a következőket kell megemlíteni: A bangori antiphonarium /680-681/, Mac Regol evangéliumos könyve /800/, a Book of Armagh /844/ és Maelbrigte evangéliumos könyve /1138/. Angliában a lindisfarnei evangeliárium /700/, a durhami Liber Vitae /840/, a winchesteri kódex /863/, Dunstan pontifikáléja /990 k/, angolszász krónika /1045 k./

88. Az insularis írás, az idő folyamán olyan grafikai tökéletességet ért el, hogy hatása még ott is kimutatható, ahol magát az írást teljesen be nem fogadták. A betűk határozott és kerek formálására törekvés még ott is kimutatható, ahol különben állandóan más írás volt használatban, de a lakosság a szigetlakókkal való kapcsolatban volt.

Különösen kelta misszionáriusok monostoraiban és azok hatásterületén állapítható ez meg. Ilyenek: S. Gallen, Bobbio, Würzburg, Péronne, Luxeuil.

89. Az írás jellegzetességei közül a következők érdemelnek különösebb figyelmet: a λ , r az ír régebbi típusban az n -hez hasonlít: \sim , később maiuscula formában, de kisbetűszerűen írták: R . A d az ismert unciális forma, azzal a különbséggel, hogy az elhajló szár vége háromszög alakban kiszélesedik. Ugyanez figyelhető meg a b és l szárainál is. Az n kapitális N módosított formája. Az F mindig eredetileg kapitális maiuscula, de minuscula-szerűen-lefelé irányuló szárral - írva.

Beneventán írás

90. Az insularishoz hasonlóan monasztikus eredetű a délitáliei partikuláris írás az un. beneventán. Ez az általános vélemény. Mégis úgy látszik, hogy ez a cursiva formata és cursiva textualis stílusban véglegesült írás, a használati írásból, talán a beneventói és capuai longobard hercegek notáriusai által használt, litterae communesből indult ki.

91. Ennek az oka az volt, hogy csak a legkezdetein állott a többi nemzeti íráshoz hasonlóan az állami igazgatás kurzivot kedvelő írásgyakorlatának hatása alatt. Hamarosan azonban egy olyan, akkor már nagy hagyományokkal rendelkező és tekintélyes scriptorium vette gondozásba, mely hivatása szerint elsősorban a könyv-írás művelésén fáradozott. A beneventán írás végleges kifejlődése a montecassinoi scriptorok érdeme. Az írás legfőbb központja mindig a nevezetes campaniai apátság volt, de ezt az írást használták még és terjesztették, Cava dei Tirreni, S. Maria Albaneta, S. Sofia a Benevento, Bari s az adria tulsó partján Zára és Spalato scriptoriumai is.

92. Montecassino szerepe annyira túlhaladja a többi irásközpont jelentőségét, hogy voltak törekvések, hogy neve az irás elnevezésében is szerepeljen. Piscicelli - Taeggi a "La paleografia artistica di Montecassino" /1877/ szerzője longobard-cassinói irásnak nevezte el. Mások: Sickel, Wattenbach, Steffens és Prou egyszerűen longobardnak mondják. Ez az elnevezés az előbb elmondottak alapján pontosnak nem mondható. De nem nyugodhatunk meg a cassinói titulusban sem. Nem való ugyanis az, hogy ez az irás csak a Montecassinóval kapcsolatban álló bencés monostorokban virágzott, mert hiszen a bencések főmonostorával közel egyidőben fel-tűnő Bari és valamivel később a sorba lépő dalmát iráscentrumok bencés jellege éppen nem bizonyítható, annál kevésbé a Montecassinótól való függés. Nem maradhat más hátra, mint megmaradni a minden tekintetben pontosabb beneventán elnevezés mellett. Hiszen nem lehet vitatni, a Montecassinóban tökéletesül írás Beneventóból indult el.

93. A beneventán írás korszakainak megállapítása különben valóban az anyascriptorium sorsának változását tartja szem előtt. Az első periodus 718-tól 883-ig tart, azaz Montecassinónak a szaracénok által történt elpusztításáig. A második 949-1087 a főapát-ság ekkor történt restaurálásáig, a harmadik ettől az évtől a XIV. század elejéig számítódik, amikor monostor püspökséggé alakításával a scriptorium működése hosszú időre megszűnik.

94. Montecassinó ezidőszereint a VI-XIV századoktól 800 pergamén-kódex fölött rendelkezik. Ezek között 232 beneventán írásos a IX-XIV századokból. Jelentősebb számú beneventán írásos kódexet találunk még a Vatikánban, a Laurenzianában, a nápolyi nemzeti könyvtárban és Párisban.

95. Az eddigi kutatások azt az eredményt hozták, hogy a VIII. század előttről biztosan datálható beneventán kódexünk nincs. A legrégebb cassinói kódex egy VI. századi Origenes még szoros paleográfiai rokonságot tart Zakariás pápa VIII. század közepi könyvajándékával, mind ez, mind amaz római könyvirásos.

96. A beneventán írás kialakulását a VIII. század közepe előtti időkben tehát még egyáltalán nem vehetjük biztosra. Az írás végleges kifermálásában a minden nemzeti írásra nézve közös és már említett két forráson kívül a beneventán jellegét még egy másik nemzeti írás hatása is segítette kifermálni. Monce Cassinóban és már Cavaban is elég szép számmal voltak spanyol provenienciájú

és már vizigót írásos kódexek. E kéziratok hatásának nyomát nem nehéz kimutatni egyes paleográfiai sajátságokban a betűk alakját illetőleg, azután a kérdőjelnek a mondat elején és végén történő ismétlésében, a rövidítési jel vizigót módra szokásos megoldásában: a rövidítendő szó fölött kis vonás és pont.

97. Az a kevés cassinói kódex ami megmaradt, a beneventán írás kezdeteinek jellegzetességeire nézve a következő megállapításokat teszi lehetővé. Az első korszak kicsiny, csaknem négyzet alakú kódexeiben a betűk igen kis formájúak és éppen nem szabályosak, nyers, tulságosan vaskos írásuak. A rubrikák, a könyvek és fejezetek címei, az incipit és a desinit még gyakran unciális, vagy kapitális írásu. Még igen sok a kurziv elem is.

98. A IX. század második felében az írás már egyre tisztább és határozottabban egyéni jelleget kezd ölteni, a kurziv elem mindinkább ritkán mutatkozik. A könyv díszítése csupán geometriai formákra terjed. A színezés pedig annyiban lesz egyszerűbb, hogy az arany helyett csak sárgát használnak.

99. A X. században a cassinói kódexekben újabb fejlődési fok állapítható meg. Ezek különben Capuában készültek, miután a monostor a szaracén pusztítás következtében romokban hevert. /915-949/. A beneventán írás voltaképpen "aranykora" azonban csak a XI. században köszönt be. A miniáló művészet e század cassinói kézírataiban már nagy jelentőségre tesz szert. Különös előszeretettel használják fel díszítőelemként az állati alakokat. Az initialisok írásában ekkor hagynak fel a kapitális használatával és jelennek meg a ventán kéziratokra annyira jellemző groteszk állatfigurákból formált kezdőbetűk. A betűk formája elnyeri végső kaligrafikus, sőt művészi tökéletességét. A rövidítések is gyakoribbak lesznek, leggyakoribb formájuk a kicsiny littera supraposita.

100. E század vége és a XIII. sz. eleje a beneventán írás teljes megmerevedését nehézkesebbé válását hozta. A scriptorium gyakorlatában már idegen betűformák is megjelennek. De a liturgikus könyvek, különösen a kóruskönyvek írása továbbra is a beneventán írás. Jellegzetes betűi: a α , e ϵ , t τ , g ζ , i l , s l . Ezek a kurziv írásból már ismert betűk módosításai. Figyelemmel kell kísélni a ligatúrákat, betűkapcsolásokat is. Leggyakrabban az i lép kapcsolatba ri η , ti γ , si ζ .

Vizigót írás

101. Hispániában, a mai Spanyolországban és Portugáliában, a vizigót királyság utolsó korszakában jelentkezik egy írás, amin, kétségkívül, már előbb is dolgoztak Sevilleben /Higounet/. Egyes sajátosságai ellenére, szorosan kapcsolódik a római használati íráshoz.

102. A vizigótnak nevezett írás /toledóinak is mondták: "littera toletana"/ az az írástípus, mely Hispániában a koraközépkorban, a vizigót hódítás után keletkezett és terjedt el. A VIII. századtól kezdve volt itt használatban egészen a XI. század végéig. 1091-ben ugyanis egy Leonban tartott zsinat elrendelte, hogy a scrigák a liturgikus könyveket eszentul ne vizigót írással írják, hanem mint mondták "gall" írással: *scriptores de cetero gallicam litteram scriberent et praetermitterent toletanam in officiis ecclesiasticis...* Ximenes ezt a hivatást megerősíti és még azzal is megtoldja, hogy ezt a "toledo-i" írást Wulfilas a gótok püspöke találta volna fel. "... statuerunt ut etiam de cetero omnes scriptores omnia littera toletana, quam Gulfilas Gothorum episcopus adinvenit gallicis litteris uterentur..." Hogy ez az állítás mennyire fogadható el, az írástörténetben már láttuk.

103. A tilalomnak mindenesetre az lett a következménye, hogy nem csupán a liturgikus könyvekből tűnt el a toledói betű, de a "littera gallica", azaz a karoling minuscula lett a királyi és magánlevelek, krónikák és traktátusok írása is. A XII. század elején a vizigót írást nem használják többé. Ez viszont nem volt más mint a reconquista nyomán megerősödő Cluny-francia hatás következménye, a spanyol klerikus scriptorok mesterségére.

104. A vizigót írást - két előbb ismertetett hatásával ellentétben a két római elődje közül, a kurzivhoz fűzik erősebb szálak. Mindkét típusában, a kódex és az oklevélírásban egyaránt megmaradt erősen kurziv jellegű írásnak. Az első bizonyos kalligrafikus törekvések gyümölcse és egyes formáiban a beneventánra emlékeztet. Teljes kifejléttségét a IX. században érte el, különösen a toledo-i scriptoriumban. Az írásterület más nevezetesebb scriptoriumai Leon, Ripoll, San Juan de Cogolla. A második típus még inkább kurziv maradt. Nem tulságosan tetszetős és a gyakori ligatúrák miatt nehezen is olvasható.

105. A vizigót írás jellegzetes betűi közül az a, e, r, t, a többi nemzeti írás megfelelő betűihez hasonló alakúak. Ennek az írásnak tulajdonképpen jellegzetességét a nyitott q-hoz hasonló g betűn kívül a ligatúrák képezik. Ezek közül néhányat a beneventán tárgyalásánál már láttunk. Míg ott főként az i lépett gyakran ligatúrába, itt az e-ről mondhatjuk ugyanezt. A mássalhangzók közül különösen a t erre alkalmas alakja miatt szintén sokszor kapcsolódik a következő betűvel. A rövidítéseket kis vonalakkal, esetleg egy, vagy két ponttal jelölték. A nazális jel — a betű fölé helyezve fordul. Az l és i igen könnyen összetéveszthetők.

Meroving, vagy francogall írás

106. Így nevezzük a frank birodalom írását Nagy Károly előtt. Voltaképpen nem más ez az írás, mint a késő római kurzív, melyet kaligrafikus törekvések és a könyvirásként alkalmazás meglehetősen nagy mértékben módosítottak. Amit a nemzeti írások eredetéről előbb már általánosságban előadtunk, erre az írásra még fokozottabban áll. A legerősebb germán állam írása elsősorban az állam közvetlen érdekeit szolgálta: az adminisztratív írásbeliség eszköze lett.

107. A frankok galliai királysága nagy részben átvette és a Merovingok uralkodásának ideje alatt meg is tartotta, a gall tartományok központi igazgatásának, a praefectura Gallianek és a katonai kormányzónak /magister militum/ hivatali apparátusát, írásbeli szervezetét, a scriniumokat. Ezek élén állt a referendarius, akit később kancellárnak mondanánk. És, mivel a gazdasági élet, a mediterrán kereskedelem miatt, sokat megőrzött római sajtáságaiból: a birodalom pénzügyi, adóügyi igazgatásának régi módját, továbbá az uralkodó földbirtokainak, /a császárkorban saccus/ addigi kezelési formáit. Mindezek kiterjedt írásbeliséget jelentettek.

108. Így érthető, hogy a korai frank Gallia írása, a meroving írás, különösen a galliai tartományi főhivatalok által korábban használt kancelláriai írásból egyenesen leszármaztatható. Különbös formáit pedig az magyarázza, hogy papiruszra írták. Erre az antik íróanyagra, mely egészen Egyiptomnak, az arabok által törént meghódításáig, Galliába is eljutott. A legkorábbi emlékek

csaknem mind okmányjellegűek. Oklevelek nagyobb részt királyiak, a magán oklevél kevés. Talán azért, mert kisebb értékű lévén, mint az uralkodók praeceptumai, kevésbé is őrizték ezeket. De azért is, mert a frank uralkodórétég germán joga /Lex Salica, Lex Ribuarria/ az írás fontosságát nem ismerte el.

109. A leszűkülő társadalmi írásgyakorlat is hozzájárult ahhoz, hogy a meroving kancellária írásának nem a használat, hanem a kaligráfia /cursiva formata, cursiva textualis/ követelményei szering nyert végleges formát, lett kánonszerű. A kancelláriában ez 625 körül végbement.

110. Ez a hivatalos, kaligrafikus, kancelláriai, littera de forma lett a scriptoriumok kódexmásolási betűje is. Kialakítottak egy könnyen, gyorsan írható, kurzív jellegű minusculát. A betűk olyan formájúak, mint az oklevélírásban. De a vonalak szélesebbek, a forma, a betű alakja szabályosabb, a száruk kevésbé hosszúak, kevesebb a ligatura /Prou/. Általánosságban jellemzi még a betűsor zsufolt, összeszorított összképe.

111. Két típusát különböztetjük meg: 1. a gallica propria, a IV. V. és VI. században volt használatban; 2. a meroving francogall, mely a VI. század második felétől a IX. elejéig divott. Az elsőt Carini még "gallo-romanának" is mondja. Erről sok mondanivalónk nincs. Mint neve is mutatja - igazában még római írás és bár bizonyosan számos elemet szolgáltatott a meroving kialakításához, maga még nem az.

112. A meroving írást nem annyira az egyes betűk különleges alakja jellemzi - ezek jelentéktelen módosításai a többi nemzeti írásból más ismert "jellegzetes" betűnek - hanem az írás általános képe. Már a kurzívnek is sajátosságai közé számítottuk, hogy a betűsor kissé oldalra nyomódik. Meroving leszármazottjának erősebben egymáshoz fűzött és határozottabb vonalú betűi ezt a megállapítást még inkább elfogadhatóvá teszik. Legnagyobb jellegzetessége a mértéktelen ligatura-használat, minek következtében az írás csak igen nehezen olvasható. Nincs is lehetőség legalább a gyakoribb ligaturák felsorolására, annyi és oly sokféle van. Ugyanezért még valamiféle szabályosság megállapításától is el kell tekinteni. Ligaturát alkalmaztak a scriptorok annyiszor, ahányiszor rendszerint a helyszűke ezt megkövetelte és úgy, hogyan a betűk maguk ezt lehetővé tették. A ligaturák betűtagjai a legkülönbözőbb helyzeteket foglalják el. A sor fölött és alatt, egymás-

bairva, felfordítva. Rövidítés igen kevés van és ritkán fordul elő. Az oklevelek írásai a kancelláriák igénybevételének és az írásbeliség csökkenésének értéke szerint többé, vagy kevésbé gondosak. A kódexek írása néha és scriptoriumonként olvashatóbb, a diplomatikus írásnál. Kurziv jellegét azonban ez is megtartja, ezért nevezte Pron kaligrafikus kurzivnak. A VIII. század második felében már jóval tisztább és olvashatóbb lesz, különösen a kaligrafikus törekvésekkel dolgozó scriptoriumok hatására. Ezek a scriptoriumok Corbieben, Leonban és Luxeuilben működtek. A meroving írás különböző típusait is ezekről nevezték el.

113. Még azokat a nevezetesebb kódexeket soroljuk el, melyek a meroving írás legjelentősebb emlékeinek számítanak. A VII. századból a *Lectionarium gallicanum*, melyet a párisi könyvtárban őriznek, ugyanott őrzik Gregorius Toronensis kéziratát. A VIII. század első felének írását legjobban a párisi Eugippusen tanulmányozhatjuk, míg a második felére a sanktgalleni *Stiftbibliothek Dialogorum liberje* és a bruxelessi könyvtár Szt. Caesarius kódexe a leginkább tanulságos.

A karoling minuscula írás

114. A karoling írással kezdődik a középkor és a modern írás története. /Higounet/. Ez a középkor leglényegesebb hozzájárulása a latin írás végleges formáinak kialakításához /Lowe/. A gótikus írás is csak módosított formája ennek az írásnak. A modern latin betűkészlet - nyomtatott is - hiven reprodukálja azt. Eredetét ama írástörténeti változásoknak köszöni, amelyeket karoling írásreform névvel illetünk.

115. A század első felében ez kötötte le főként a paleográfusok figyelmét. Jelentőségét tul is becsülték. Az íráshasználat ennyire kaligrafikus irányba terelődése, már magában is az írás szélesebb, társadalmi használatának szűkebbre válását mutatja. Európa feudalizációja, az antik és bizonyos fokig még a kora-középkori társadalom érdeklődését az írás jog és vagyonbiztosító ereje iránt, a földtulajdonon alapuló, társadalom egyetlen igazi értékét garantáló szóbeli eljárások /szimbólikus gesztusok, eskü, szóbeli formulák/ mögött háttérbe szorította. Az írással foglal-

kozás javarészből a gyors nota-jegyzés vonaláról, a lassu és ünnepléses littera vonalára tolódott át.

116. Másrészt az is kétségtelen, hogy az írás-partikularizmus fennmaradása kiszámíthatatlan következményekkel járt volna a könyvek létrehozásának és terjesztésének területén. A gondolat terjedésének e teljesen kézíratos korban, a partikuláris írások használatának területi határai, vetettek volna gátat. Az eszmék, az irodalmi, könyvműveltség terjesztése, kénytelen lett volna nélkülözni az egész Európában egységes, jól olvasható latin könyv-írás segítségét.

A karoling írásreform előzményei

117. De a latin írás megoszlásának idején is a scriptoriumokban tovább élt a szép írás kultusza. A kontinens írásgyakorlata, mint láttuk a használati írás vonalán maradt. A kelta, majd angolszász alapítású nagy apátságok scriptorai, az alapítók által ismert insularis írás betűinek minuscula jellegével ismerősek voltak és scriptoriumaik írását ennek megfelelően alakították.

118. Ez áll az észak-galliai Corbie másológyműhelyeinek sajátosságaira is. Maurdrannus apát idejében /772-780/ készült biblia-kéziratok textualis és minuscula jellegűek. A VIII. sz. utolsó húsz évében még néhány más olyan kódex keletkezett, mely a minuscula írás szabályossá és egységessé válására törekvést mutatja. Ilyen a Godescalc által Nagy Károly részére másolt evangéliumos könyv. Ugyancsak evangeliarium a császár nővére, Ada számára készített luxus kódex.

119. Az előkészítés munkájában részt vett bizonyára az itáliai íráshagyomány folytonossága is. E vonatkozásban a pápai kancellária első formuláskönyvét, a Liber diurnus szokták emlegetni. Ha a karoling írás és a Liber diurnus közötti kapcsolat nem is volt közvetlen, nem lehet tagadni más itáliai hatásoknak jelentőségét. Ilyennek minősíthető mindenesetre Petrus Diaconus, a pisai grammatikus működése Nagy Károly udvarában. A késő római cursiva textualis, mint a ravennai papiruszok írása és a karoling minuscula közötti hasonlóság, szintén alig tagadható.

120. A toursi St. Martin apátság scriptoriumának tulajdonították sokáig a karoling írás keletkezésében a legnagyobb részt. A kutatások mai állása szerint, nem annyira az előkészítés Alcuin

apátsága idején /796-804/, mint inkább a végleges megformálás Fredegisis apát alatt /806-834/, biztosít fontos helyet Toursnak a karoling írás történetében.

121. Az elég nagy számmal rendelkezésre álló emlékek vizsgálata azt mutatja, hogy a karoling minuscula alapjában nem más, mint a semiunciális és a kurziv egyes elemeinek egyesítése és kaligráfiai továbbfejlesztése. Bizonyos azonban az is, hogy az egyesítés e munkájában több hatás érvényesülése figyelhető meg. A toursi szépirók a kurziv megtisztítása érdekében tevékenykedtek, Alcuin az insularis írás libraria hagyományait igyekezett értékesíteni, a birodalom északi, olasz tartományainak scriptoriumaiból. Eddig még mindig hatékonyan érvényesülhettek a tisztább, klasszikusabb minuscula-formák. Ez utóbbi hatás teszi végül is érthetővé, hogy a karoling formák között insularis jellegzetességet nem találunk, bár a könyvirás minuscula tradícióihoz ragaszkodást első kézből, Alcuin és társai kezéből vehették az új írás scriptorai. A kelta eredetű semiunciális változat szertelenségeit az Itáliában oly sok századon át őrzött és fejlesztett eredeti félunciális egyszerűsége és komolysága, a római "gravitas", sikerrel ellensúlyozta.

122/a. A karoling minuscula eredetkérdését valóban csak ennyi, legalább ennyi, összetevőre bontás tudja némileg a megoldáshoz közel vinni. Mint minden írásfajta már előbb, a karoling minuscula is hosszas előkészítő periódus után jelenik meg. Hogy ezek az előkészületek szinte egyidejűleg több helyen is megfigyelhetők, az teszi érthetővé, hogy a latin írás leromlása a népvándorlás a germán államalapítások századaiban általános volt és egyes változatokban az olvashatatlanságig fokozódott. Természetesen több helyen is történhettek kísérletek ez általános művelődési bajnak a leküzdésére. Ezek a törekvések újabb lendületet vettek a karoling birodalom és az azt herdozó feudális rend megszilárdulásával. Az új nyugati császárság urának központosító törekvései pedig sikerrel próbálták meg a toursi, veronai, VIII. századi Augustinus és a VIII. századvégi Liber Diurnus-részlet szerepét, melyet sokszor tulbecsülnek. Ezek sem tekinthetők másnak, mint az írás megjavítására törekvő, helyi kísérleteknek. Még hozzá olyan helyeken - Itáliában - ahol a régi, szépirás emléke nem halványulhatott soha sem el, mert akkor még több száz kódex lapjain élt.

122/b. De még itt is eléggé zavaros a kép. A híres veronai scriptorium kódexeiben is egymás mellett látunk kifogástalan félunciálist, újabb, már minuscula-szerű, semiuncialis és a kető között álló változatok sorát /Steinacker/.

123. Traube valójában csak erre gondolhatott, mikor egy észak-itáliai kicsiny unciálisnak - negyed unciálisnak nevezi - a frank területeken kialakuló, illetőleg felujuló semiunciálisra gyakorolt hatásáról beszél.

124. "Karoling írásreformnak" nevezzük a latin írásnak azt a megújítását, amely a VIII. század legvégén kezdődött, Franciaországban, helyesebben a frank birodalom galliai részeiben és onnét egész Európában elterjedt. E reform határozottan azt a célt igyekezett elérni, hogy lehetőleg ismét a klasszikus írásformák érvényesüljenek. Ugy látszik azonban a nyugati írás időközben bekövetkezett fejlődésével is igyekeztek számot vetni és ezért a késő római kurziv mellett az insularis írás betűtípusát is újításuk alapjául vették.

125. A reform már a karoling birodalom megerősödése, az új központi állam létrejötte és a feudális társadalmi rend megszilárdulása után indult meg. És elindítója is úgy látszik egy állami intézkedés: Nagy Károly Admonitio generális /egy 789. évi capitulare 72. fejezete/. Ebben a rendeletben a frank uralkodó előírja, hogy a liturgikus könyveket nézzék át és javítsák ki azok hibáit. Mert az írás az előző időkben /Meroving-kor/ igen megromlott és régi tisztaságát és szépségét teljesen elvesztette, és még hozzá teszi: "si opus est evangelium, psalterium et missale, perfectae aetatis homines scribant, cum omni diligentia".

126/a. Azt a minuscula írást, mely a reform eredményeként jött létre a régi olasz és spanyol paleográfusok "minuscula erecta"-nevezték, a német és francia iskola viszont "karoling minuscula"-nak mondja. Mi is ezt az elnevezést használjuk, az elmondottak alapján nem is ok nélkül.

126/b. Legemlítésreméltóbb jellegzetességek: 1. az egyes betűk tökéletes függetlensége egymástól annyira, hogy semmiféle kapcsolat nem állapítható meg közöttük, 2. a betűformák szabályossága és egyenletessége, 3. a fel-, és lonyuló betűszárak arányos nagysága.

127. A karoling reform nem egyszerre jelent meg és nem is teljes kifejelettségben.

A IX. században még a kurziv elem igen jelentős mértékben szerepel betűi között. Ezek különben igen szabályosak, szép és határozott vonalakkal íródtak. Az a néha, még az archaikus nyílt formát mutatja, mely a kettős c-hez áll közel. A g többé nem nyitott alul és felül. A következő századokban a fejlődés tovább halad. A X. században a kurziv elem eltűnése szinte teljessé lesz és a nemzeti írások korából való ismerőseink közül egy ideig még az r és a hosszú g betűk bukkannak fel. Az 1000-ik évre azonban már egy minden kurziv emléktől ment írás áll előttünk, mely a mi mai latin nyomtatott kisbetűnkétől alig különbözik és teljes joggal illeti meg a könyvirás elnevezés. Ennek ellenére, mint hazai példákön is tanulmányozhatjuk, ezt a könyvirást, nem is szórványosan, oklevélírássra is használták.

128. A különféle kaligráfiai iskolák befolyásának hatását Delisles különös gonddal tanulmányozta és bizonyossá tette, hogy a karoling minuscula bizonyos különbözőségeket mutat, vidékek, iskolák szerint, amennyire ez a betűformák, ligaturák és rövidítések, az írás általános strukturájának vizsgálatából megállapítható. A kezdeti időszakban St. Gallen és Reichenau iskoláiból, scriptoriumaiból kikerült kéziratok némi, csak nehezen észrevehető insularis hatás által különböznek az Aacheni Schola Palatina és a hozzá kapcsolódó más íróműhelyek /Köln/ termékeitől. Az íráskorszak legjelentősebb scriptoriumai a következők: Bamberg, Eichstätt, Fulda, Lorsch, Regensburg, Reichenau, Salzburg, Würzburg, Amiens, Cluny, Corbie, Reims, Stablo-Malmédy, St. Vaast, Tours.- Bobbio, Verona, Nonantola, Marmoutier, St. Germain /Paris/, St. Denis.

A scriptoriumok nagy részéhez könyvdiszítő és könyvkötő műhelyek is tartoztak. A könyvek luxus-tárgyakká lesznek, amelyek a feudális urak vagyonának jelentékeny részét teszik. Ezért szerepel e korban a könyvek felsorolása a kincsek lajstromozásán belül. Az egyház és kolostortulajdonos uralkodók és nagyhübéresek, a tulajdonukat képező egyházi intézmények értékét emelték, a drága, igen diszes kódexek másoltatásával, vagy vásárlásával.

129. A karoling könyvek szépírással törekvései az oklevélírássra is hatottak. A korai karoling okleveleket, még a meroving kancelláriától örökölt bonyolult, zsufolt betűkészlettel és sorral írták. Nagy Károly uralkodásának második felében és Jámbor Lajos uralkodása alatt, az oklevél írás tisztul, a ligaturák eltűnnek. Kopasz Károly /838-877/ alatt a kancellária már lényegében a

karoling minusculát használja, csupán a szárákat nyújtja és hurkolja. A X.sz.-tól ezek a formák meg is maradnak egészen a XI/XII. sz. fordulójáig. A könyvirásos formák kancelláriai használatba vétele azért volt lehetséges, mert a kiadványok száma csekély, egy-egy úgyról csak három-négy példány készült. /Capit I. 50.c.8./ . Viszont a kancelláriai szervezet differenciált. A tiszteletbeli és tényleges kancellárok /fő- és alkancellár/ mellett, a fogalmazást végző referendariusok és a formulázást, tisztázást ellátó notáriusok, illetőleg a csak leíró scribák is szerepelnek.

130. A karoling adminisztráció a notáriusok szerepére tekintettel volt. Egy kapituláré /Capit.I., 43.c.4./ elrendelte, hogy minden comes, püspök és /birodalmi/ apát notáriust tartson. Ennek célja a hivatalos ügyintézés írásbeli vonatkozásai rendszeres el látásának biztosítása volt. Ugyanilyen szempontok szorgalmazzák a császári birtokok, a villák, intézőknek írásbeli jelentéseit, elszámolásait is. Mindez természetesen a használati írás valame lyes fenntartását jelentette.

131. Míg azonban az állami ügyek intézésénél, az írásbeliség, a használati írás gyakorlata fennmaradt, az írás társadalmi haszná lata erősen visszahanyatlott. Ennek okáról már fentebb /115./ szóltunk. A magán oklevél szinte teljesen eltűnt. Mindössze az egyházi intézmények készítettek birtokcseréről és adományozásról írásos feljegyzéseket, vagy önállóan /notitia/, vagy rendszeresen vezetett könyv /liber traditionum/ formájában. Ezek írása azonban a kolostori scriptorium textualis kódexírása.

132. A világos, tiszta, ésszerű karoling ductus hosszabb-rö videbb idő elteltével, Európa nagy részében uralomra jutott. Ma gában az insularishoz még sokáig ragaszkodó Angliában is, a X.sz. végi egyházi reform kezdte az angolszász gyakorlatot a karoling elvek szerint átalakítani. Clunysta francia bencések, akik a re formok terjesztői voltak, magukkal vitték a francia scriptoriumokno írását is.

133. A karoling minuscula a XI/XII. század fordulóján, Spa nyolországban is, mint littera Gallica diadalmaskodott vetélytár sán a vizigót betűn, a littera Toletanan. Kétséges ugyan, hogy valóban az 1090-ben tartott burgosi zsinaton hoztak-e ilyen hatá rozatot, de a frank minuscula szinte kötelező erővel jelentkezik a spanyol scriptoriumok gyakorlatában a XI.sz. végétől kezdve. A régi nemzeti un. mozarab liturgia könyveinek frank-római kódexek-

kel helyettesítése mindenesetre hozzájárult a karolingból leszámazott XI. sz. minuscula uralomra jutásához.

134. A beneventán írás tovább tartotta magát. Monte Cassino nagy tekintélyű scriptoriuma ragaszkodott a délitáliai partikuláris írás gyakorlatának fenntartásához, bár inkább csak a kódexmásolás tekintetében. Érdekes megemlíteni, hogy éppen egy Monte Cassinóról Pannonhalmára küldött levél /1180/ mutatja, hogy a bencések első apátságának kancelláriája sem a scriptorium beneventán írását használta, hanem a minusculát. De maga a délitáliai partikuláris írás is átment bizonyos átalakuláson már a XI. században általában elhagyták a nyílt a betűt. Az ae-t eleink e caudátával / / irták, majd egyszerű e-vel.

135. Rómában a pápai kancellária még a XI. század végéig megőrizte a későcsászárkori írásbeliségi szervezettel /scriniariusok/ együtt, a római kurzív használatát is. Ezt az oklevél-kurzívot nevezték ekkoriban "littera Romananak". A változás akkor következett be, amikor a pápai oklevéladásban addig kizárólagos szerepet játszó scrinium mellett, majd ezt kizsoritva, kizárólagosan működésbe lép a pápa környezetének, a palatiumnak notariusi testülete. A XI. század második felétől francia és német notáriusok kezdték bevezetni a pápai kuria írásgyakorlatába a minusculát. Véglegesen mégsem a frank minuscula, hanem egy itáliai változat, a luccai minuscula lett a pápai oklevelek betűje. Ez fontos volt azért, mert a nagy forgalmu és nagy tekintélyű római kancelláriának a textuálisnak kedvező új gyakorlata, végleg szakítván a római kurzív használatával, megerősítette a császári kancellária Nagy Károly óta követett eljárását. De ezt tette az újabb királyi kancelláriák és az egyes országok privilegium-adásának uralkodó írástípusává. Az alaptípus már a XI. század végén kialakul Lanfranc palotajegyzőnek működése és II. Orbán pontifikátusának idején /1088-1099/. Ilyen típust mutat II. Paschalis pápának Pannonhalma részére adott privilegiuma/1102. dec.8./.

A magyarországi írástörténet kezdetei

136. A karoling írás elterjedésének idejében kezdődik el a latin írás használata Magyarországon. A kódexek másolásáról, mint különlegesen egyházi feladatról, legrégebb törvényeink szólnak. István király II Decretuma /C.1./, a tiz villa által építendő

templom berendezését a király feladatává teszi, azonban a püspök gondja a pap és könyvek küldése a falusi egyházakba. Az utolsó pogány lázadás után ujjáépülő /de restauratione desolataram ecclesiarum propter seditionem/ egyházak felszerelését a király költségén végezteti I. László király /Decr. Lad. I. c: 7./, a könyveket viszont a püspök juttatja /libros episcopus provideat/. E feladatnak a püspökök csak úgy felelhetek meg, ha a székesegyházak mellett szorgalmas és jól képzett scriptorok dolgoztak az egyházmegye templomainak könyvekkel ellátásán, de másoltak a székesegyházi iskola és könyvtár számára.

137. A magyar középkor könyvállományát ért óriási pusztulás ellenére, az államalapítás első évszázadának kódexterméséből több maradt ránk töredékesen, vagy egészben. A jelenleg legrégebb kódexnek illetőleg fragmentumnak a XI. század derekán, vagy első felében másolt Sacramentarium két fóliája, mely úgy látszik már alapításától kezdve Garanszentbenedek beneés monostorának tulajdonában volt a XVI. század végéig /jelz. Gb./. Sorban utána következne az Oláh Miklós esztergomi érsek és Telegdi Miklós nagyprépost címerével díszített evangéliumos könyv /Esztergom, OE/, az ugyancsak esztergomi eredetű, jelenleg Zágrábban őrzött Benedictionale /püspöki áldások könyve B/, a korábban "Hahótinak" nevezett brownowi példányról Magyarországon másolt Szent Margit-Sacramentarium /Zágráb; SM/; ugyancsak Zágrábba került a püspökség alapításakor /1092/ B és SM társaságában Hartvik győri püspök főpapi szertartáskönyve /Agenda Pontificalis /A H /; a Szelepchényi primásról elnevezett, de Garanszentbenedek részére másolt evangéliumos könyv /Sz E/. A XII. század első felében másoltak a székesfehérvári királyi bazilika iskolájában egy antifonális könyvet /A A/, míg az esztergomi káptalani iskolából való egy szintén a XII. század elején másolt kódex; legrégebb iskolás könyvünk /S S/.

138. Egy töredék és hét kódex tájékoztatnak tehát az első királyok törvényei által elrendelt kódexmásoló tevékenységről és teszi lehetővé a maguk részéről a legkorábbi magyar írástörténeti helyzet rekonstruálását. Gb, B, OE, AH. tartoznak össze a típus /XI. sz. minuscula/, a stilus /textualis formata/, a ductus és a tractatio rokonsága révén. Gb nehéz, szélesductusu, vaskos vonalak összeálló litterája, a délnémet püspökségek scriptoriumainak hatását tanúsítja. E hatás tartósságát különben e jellegzetességeknek

B és OE, de különösen AH lapjain, továbbélése is bizonyítja. Ez a bajor-osztrák jellegzetességű nehézkes minuscula világosan megkülönböztethető SM és SzE típusban és stílusban azonos, de világosabb ductusával, vékonyabb és hajlékonyabb, szinte már gótizáló tractatiójával. Mivel pedig az előbbi csoport püspöki, az utóbbi apátsági scriptoriumokból került ki /Gb a szentbenedeki-bencés monostor alapítását előzően megvolt/, megkülönböztethetünk egy püspöki és monasztikus formát, ami szerint ti. e textualis "formálása" /t.formata/ végbe ment.

139. Az utóbbi, monasztikus formához közelebb áll AA és SS nem "manu posita" alakított írása, mely ugyanezért csupán textualis simplex. Lényegében a könnyedebb, mert az utóbbiaknál gyorsabb "ad pennam" diktálás után író kéz hozza ezeket közelebb a monasztikus formához. A magyar bencés scriptoriumok másolói nem csak más hagyomány, de más gyakorlat folytatói is. A könnyedebb tractatio, gyorsabb, sokat másoló kéz mozgásából következik. A forma létrejöttéhez ezen kívül egy magasabb esztétikai követelmény kielégítése is szükséges volt. Ez a bencések minden e korbeli irányzatánál meg volt. A magyar monasztikus forma a hazai írástörténet első évszázadának végén tehát az apátsági scriptorok többet és szebben másoló kezének munkáját mutatj. Következik ebből az is, hogy a hazai írás történet már kezdetein érezteti azt a differenciáltságot, ami a hazai írásbeliség gyakorlatát, írástechnikáját, teljes kifejelettségében annyira jellemzi.

140. Bár törvényszövegeink nem szólnak róla, mégis biztos alapon áll Fejérpataky, Szentpétery, Kumorovitz ama felfogása, hogy az első király curiájában valami kancelláriai szervezet létezett, mely a II. század zavaaraiban széthullott. Bizonyítja ezt Odilo clunyi apát levele István királyhoz, melyben a király referendáriusairól történik említés. Láttuk már azt, hogy ez a karoling írásbeliségben magasabb, fogadlmasói munkakört jelent, mely a kancellária vezetője és a csupán leíró, vagy formulázó notárius és az írnök, a scriba között áll.

141. Az első királyi kancellária megszűnése után a király környezetében csak notariusokat találunk /1055: "tunc temporis aule regie notarius"/. A magyar állam első évszázadának zavaros viszonyai, valamint a kor igen lecsökkent érdeklődése az írás használata iránt könnyen megmagyarázzák a fejletlenebb intézményhez való visszatérést. A királyi jegyző, vagy jegyzők nem

vállalhatták az oklevéladás minden fázisának ellátását. Ha valaki királyi oklevelet igényelt, a tisztázást és esetleg a formulázást is vállalnia kellett. A királyi notárius a fogalmazványt készítette és bizonyos jelekből kikövetkeztethetően a birtokok és szolgáltatások összeírását tartalmazó cartulákat /Tihany: in presenti cartula, notarii manu adsignata/. Ezek összegezve és nem kancellária-szerű dispozió-fogalmazásba kerültek be az oklevélbe /Tihany, Dömös/. A notáriusok látták el továbbá a királyi levelezést. I. István király ilyen hivatalos állami okmányban jelenthette be a pápának egyházzszervező intézkedéseit, melyeket a pápa jóváhagyólag záradékoltt: "consensit et subscripsit" /Legenda Major/. Ilyen levelekről tudunk I. László, Kálmán, I. Béla /Gombos 5060/ királyok uralkodása idejében. Ez azonban nem igazi kancelláriai munka volt, s a királyi jegyző, ismét a notarius legeredetibb fogalmának megfelelően, titkári szerepkörben tűnik fel.

142. A most elmondottak írástörténeti következményei ugy fogalmazhatók meg, hogy a kancellária nem létében, az udvaron kívül készült királyi oklevelek írása könyvirás, mégpedig textuális formata, a székesegyházi, vagy apátsági scriptorium terméke. Legrégibb királyi okleveleink írására csak a pannonhalmi alapítólevél XII. század-végi interpolált másolatából következtethetünk. A korai gót textuálishoz szokott kéz, a XI.sz. eleji német császári oklevelek lényegében minuscula írását, nyújtott és hurkolt betűszárakkal igyekezett utánozni. A további emlékeink, amik eredetiben maradtak meg, már az előbb /138/, megállapított két forma között oszlanak meg. A püspöki formához sorgható Guden és Acha adománylevelei a Veszprémi egyház részére. A monasztikus formát is több oklevél mutatja: Tihany alapítólevél és Dávid herceg adománylevele. /Az alapítólevél különösen SM-hez áll közel/, a veszprémvölgyi renovatio. Egészen szokatlan classos ductusával és formájával Kálmán király adománylevele a zobori apátság részére.

143. Az István királynak tulajdonított Intelmek szó van a különféle idegen országokból érkező jövevényekről, akik - egyebek között különféle tanultságokkal /documenta/ is hasznára vannak /Morum institutio, c.7./ az országnak. László király első törvényében már arról is szó van, hogy az ilyen vendég /hospes/ klerikus is lehet /c.17/, valamint, hogy egy püspök, vagy ispán szolgálatába állhat /si quis clericus in hanc patriam veniens, alicui episcoporum vel comitum adhaerit; Decr. Lad. I.c. 18.

Fulco "hospes", aki 1145-ben tesz végrendeletet, nem is említi, hogy klerikus lett volna, hanem csak, hogy "klerikusai szolgálatot" teljesített /"studio servitutis clericalis adhesissen"/ először Álmos herceg; majd ennek halála után Seraphin érsek, azután Máté, Mána, Martyrius, Péter és Pál veszprémi püspökök mellett. /Pannonh. Rendt. I. 598-599/. Álmos herceg "klerikusa" nyilván nem egyházi ügyek írásba foglalását végezte. Ugyanez mondható általában a comess klerikusairól. Ez utóbbiak tevékenységére Kálmán I. törvényének, 79. cikkéből következtethetünk. Arról van itt szó, hogy az ispánok az adó dénárokat Szt. Mihály ünnepéig küldjék el, mégpedig a nevek megjelölésével, biztos számadás szerint megírva. "Nominatin sub certo scribentes numero..."

144. Mindezek arra mutatnak, hogy a középkor, egyházi és világi hivatás között ingadozó írástudó rétege, kezdettől fogva nálunk is jelen van. Írástudását az egyházi és az állami igazgatás, vagy személyi jellegű írásbeliség veszi igénybe. A fentebbi példákon kívül szó van a püspökök részéről klerikusok részére kiállított ajánló és igazoló iratokról /commendatitia litterae: Decr. Lad. I.c.17; Somogyvári alapítólevél: c.l. sub sigillo confirmativo/. A királyi levelezésen kívül egy külföldi forrás, mint magyar sajtósságot említi az utleveleket /litterae dimissoriales sub sigillo regni: Gombos n. 2822./. A magánjogi írásbeliség általános elsoyadása ellenére Kumorovitz Bernát arra figyelmeztet, hogy a Kálmán kir. által elrendelt, cartula sigillaták, /azaz keresztény és zsidó között létrejött ügyletekről a vásárt tartó falu papja által készített rövid feljegyzések/ az írásnak még e korban is, az eddiginél szélesebben értelmezhető használatára mutatnak. Ebben az összefüggésben kell megemlíteni, hogy az első esztergomi zsinat /Kálmán kir. alatt/ 65. kánonja eltiltja, hogy valaki, feltehetően a várnépekből /de civili populo cives castrenses/ valakit iskolai oktatásban részesítsen /litteras docuerit/, vagy klerikussá tegyen /clericum fecerit/. Legujabban jutott tudomásunkra a - valószínűen - esztergomi káptalani iskola egyik diákjának jegyzeteit tartalmazó kódex. Ebben a levélírás, szerkesztés, fogalmazás részletes tárgyalását is megtaláljuk. Ezt az iskolai felkészülést a legkorábbi magyar írástörténeti helyzet, most felvázolt általános képe érthetőnek és indokoltnak mutatja.

145. Összefoglalóan: a latin írás "nota" vonala, Magyarországon kezdeti írásbeliségének a XII. század első évtizedéig ter-

jedő kezdeti korszakában eredetiben fennmaradt emléket nem hagyott. De egy ilyen gyakorlat megléte és viszonylag kiterjedt volta az elmondottak alapján aligha kétséges. Ez pedig a magyar írás-történeti fejlődés további megértése szempontjából fontos tanulság.

A gótikus írás

146. A gótikus írás eredetének kérdése körül hosszú és igen eltérő véleményekre vezető viták folytak, Volt egy olyan kísérlet /a maurinusoké/, hogy az elnevezésből kiindulva ezt a sokak szemében tulajdonképpen középkori írást, valóban a gótokkal hozzák valaminő összefüggésbe. Ez azonban egészen természetesen teljesen meddő próbálkozás volt, hiszen a gótikus írás első jelentkezésének idejét évszázadok választják el a gótok utolsó történeti szereplésétől. Az elnevezésnek különben csak annyi köze van a gótokhoz, mint magának a gótikus művészetnek, a gótikus kornak. A gótikus jelző használata mint tudjuk Vasari nevéhez fűződik, aki a reneszánszt megelőző korok barbár szabálytalanságát, rendetlen izlését ostromozva nevezte el ezt az írást a gótok művének. A paleográfus azonban aligha érheti be még ennek a félreértésnek a tisztázásával. A gótikus írás első jelentkezése aligha hozható kapcsolatba a gótnak nevezett művészet első jelentkezésével, mint ahogyan azok próbálják bizonygatni, akik a gótikus írást ugyanazon szellemtörténeti kategória, a "gótika" írástörténeti vetületének akarják minősíteni, mint a csucsíves építészetet, vagy e kor képzőművészetét.

147. A valóság mindezzel szemben az, hogy szinte három emberöltővel már előbb, mintahogyan az első csucsíval a templomok és kastélyok falaiból kibontakoztak, vagy ahogyan William of Malmesbury a kortárs büszkeségével mondja: a favágó fejszójét a művész vésője váltotta fel, a gótikus betűt már használni kezdték. Mivel a kontinensen a legrégebb gótikus emlékek Normandiából kerültek elő, az új betű szülőhazájának ezt a francia tartományt tekintették. A tényekhez és adatokhoz nem késett megszületni a magyarázat sem. Mivel az új írás a beneventánál kétségtelenül bizonyos hasonlóságot mutat, a vonalak törtsége, az egész ductus tudatos szögletessége, Olga Dobiache-Rojdastvensky valamilyen mó-

don ezzel a látszólag rokon írással igyekezett kapcsolatba hozni. Elméletének lényege az, hogy a beneventán írásvidéken volt egy szent Mihály kultuszhely és Normandiában, a tengerpart egy magas sziklacsucsán "au péril de la mer" ugyancsak volt egy nevezetes apátság, hasonlóképpen Mihály főangyal tiszteletére alapítva. Mi sem természetesebb minthogy a két Szent Mihály szentély között élénk kapcsolatnak kellett létrejönni, melyet a két hely között vándorló zarándokok bizonyosan sokáig fenn tudtak tartani és ezek vitték volna el Normandiában is a beneventán írás ismeretét. Az pedig: miután már egyszer ott meggyökerezett, hamarosan helyi sajtósággal módosította az eredeti délitáliei betűformákat és így született volna meg a gótikus írás.

148. Az elméletnek több hibája van. Az első, hogy figyelmen kívül hagyja azt az egyszerű tényt, hogy Normandia és Délolaszország között az érintkezésre más lehetőség is volt, mint a Gargano és a Mont St. Michel feltételezett, de nem bizonyított kapcsolata. Csak a délitáliei norman fejedelemségek alapítására kell gondolnunk, melyeknek szervezői, az arabokat elűző hódítók anyaországukkal még sokáig kapcsolatban maradtak. Új hazájuk írásának ismeretét a la Manche partján maradt rokonokhoz végeredményben ők is közvetíthették volna. Ennek azonban semmi nyoma. De nem is igen lehet, hiszen a gótikus írás vizsgálata kimutatta, hogy ez voltaképpen nem más, mint a karoling minusculának változott formában továbbélése. Nem született új írásfajta, mint Olga Dbiache feltételezi, még olyan értelemben sem, mintha az új írás a latin írás fejlődésvonalát meg nem szakítja, de legalább megtöri, új irányba tereli. Az új betű, korántsem jelent akkora eltérést, mint eminót a nemzeti írások a római íráskorszakhoz, vagy a karoling reform az előbbiekhöz viszonyítva jelent. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az új írás feltételezett beneventán alapformájának egyéb sajtóságait, mint az ortográfiát és a sajátos központzási rendszert nem vette át. A gótikus írás létrejöttének idejét végül O. Dobiache a XII. század elejére teszi.

149. Nagyjából ilyen időpontot igyekszik vizsgálatának kiindulási pontjául venni Joachim Kirchner és a gótikus írásnak ha talán nem is első típusát, de közvetlen előkészítőjét az általa Gitterschriftnek nevezett németországi betűtípusban vélte megtalálni.

150. Az olasz paleográfiai iskola ugyan egyrészt helyesen állapította meg, hogy az írás lényegében nem más, mint a karoling minusskula változata, ha úgy tetszik, továbbfejlesztése. Ennek a változásnak, avagy továbbfejlesztésnek kezdetét - nyilván művészet-történeti analógiák hatására - a XII. század közepében jelöli meg.

151. A most ismertetett nézetek azért nem fogadhatók el, mert a gótikus írás létrejötte előzményeinek vizsgálatánál nem teljes anyagra támaszkodnak. Ha ugyanis az előzmények vizsgálatánál a XI. századvégi angliai emlékanyagot is figyelembe vették volna, nem igen maradt volna kétség atekintetben, hogy egyes, a norma hódítás utáni iratokban olyan betűfajták és formák merülnek fel, amelyek XII. század végi és XIII. századelejei angol és franciairásokétól alig, vagy egyáltalán nem különböznek. Azokban az eskünyilatkozatokban, melyeket a canterburry érsek az alája rendelt püspökökkel szentelésük előtt megíratott, egészen félreismerhetetlen gótikus írásokkal találkozunk, pedig a datált, vagy könnyen datálható cartulák az 1070-es évektől az 1100-as évek elejéig tartanak. Ez a számos adattal bizonyítható tény viszont azt mutatja, hogy a gótikus írás keletkezési helyét nem Franciaországban, hanem a Hastings-utáni Angliában kell megtalálnunk.

152. Az új írás keletkezésének körülményei is itt tisztázhatók, Jacques Boussard /Scriptorium 1951/ szerint, leginkább. Tudjuk, hogy a norman hódítók eredeti hazájában ekkor más írás, mint a karoling minuskulának XII-századi *libraria* formája nem lehetett használatban. Angliában pedig ekkor még az ősi nemzeti írás, az angolssász *insularis* volt használatban. Ennek az írásához, mivel a betűk vastagsága gyakran változott, vonaluk is többször megtört, olyan tollat használtak, mely a betűknek ilyen formálást lehetővé tette. Emlékezhetünk a könyvtörténetből arra a kis versszetre, mely a *calamus*, vagy *penna* megfaragásánál a következőt ajánlotta figyelembe: "*pes dexter brevior latior alter erit*". Azaz a toll egyik végét szélesebbre, a másikat rövidebbre és keskenyebbre kellett hagyni. Ez a balról jobbra haladó írásnál a toll természetes mosgását figyelembe véve, egyenes vonalú és egyenletes vastagságú betűk formálását eredményezte. Nem így az ír és angolssász *scribák calamus*. Ez éppen a most említettől eltérő módon volt előkészítve, tehát az írás némileg a toll lapjával és nem csupán a hegyével történt. Részben innét származhat az *insularis* vastagságát állandóan változtató, a betűk vonalát megtörő *ductusa*.

Némi szögletességek már az erősen kerekded semiunciális szigetországi változatában is ezért jelentkeznek. De ezért kellett megváltoznia, törtvonalubbá és változó vastagságúvá lennie a normán hódítóknak a kontinensről magukkal hozott minden tekintetben egyenletesebb írásának is, mihelyt a meghódított angolok scriptorral vették kézbe a hazai módra kikészített tollakat, hogy azokkal most már a hódítók betűjét vessék papírra. Ezek a megfontolások különben könnyen fényt derítenek arra is, hogy a kontinensen miért Normandiából és általában miért Észak-franciaországból kerültek elő a legrégebb gótírásos emlékek. Normandia, mint tudjuk, Anglia meghódítása után is megmaradt az angol királyok, mint norman hercegeknek a birtokában. Az érintkezés a csatorna két partja között mindvégig igen élénk volt és így érthető, hogy a királyságban kialakult új minuscule-változatot az uralkodó kontinensen lévő birtokain, elsősorban a legközelebb fekvő Normandiában használni kezdték. Innét terjedt el azután az európai szárazföld belseje felé.

153. Az elősorolt magyarázatok, a gótikus írást lényegében az írást használó, és annak változásait igénylő és előidéző társadalemben bekövetkezett változásoktól függetlenül vizagálták. Az előzőkben követett módszerünk szerint nem elégedhetünk meg sem a csupán felsorolt jelenségek regisztrálásával, sem az ismertetett magyarázati kísérletekkel. Az írás gotizálódásának kezdetét jelző adatok korát is előbbre kell venni. A legrégebb gotizáló emlék, amit ezidő szerint bemutatathatunk a jumiégesi spátság 1030 körüli oklevele /Hajnal L. enseignement... 1959, Album, spécimen 2./.

154. A XI. században a latin írást használó európai társadalom, a következő nagy változásokat éli meg: a kereskedelem felujulása, a communális mozgalom kezdetei, a gregorianus reformok; a következő században ezeket követik az egyetemi mozgalom, az írásbeliség felujulása egész Európában. Az írástörténeti változás hogyan illeszthető ebbe az összefüggésbe?

155. A kereskedelmi felujulás azt jelentette, hogy a Karoling-kor elején bezárult tengeriutak Levante felé, most ismét megnyitáltak. A nagy távolsági kereskedelem, a nagy olasz városköztársaságok tevékenysége révén ismét Európa életének részévé lesz. Ha igaz volt, amit az ókori kereskedelem íráshasználatára nézve H. Pirennet idézve mondtunk, hogy az legalább annyi írástudót foglalkoztatott, mint tengerészt, most hasonló dolgoknak vagyunk

tanul. A velencei köztársaság minden Keletre induló gályára egy notárius rendel. Az adriai köztársaság riválisa Genua a XII.sz. végén egy év alatt 30.000 közjegyzői oklevelet igényel, s ez a szám száz év múlva 80.000 /Yves Renouard, Les Rommes d'affaires italiens... 96/.

156. Az irás így kezdi visszanyerni régi helyét a társadalom gyakorlatában. Ismét az emberi viszonyok rendezésének, anyagi érdekek biztosításának, jogok megteremtésének és bizonyításának nélkülözhetetlen eszköze lesz. Ennek tudatában volt elsősorban maga a kereskedő polgár. Egy sienai kereskedő inti a fiát, hogy az írásnak bőven vegye igénybe jó szolgálatait, mert különben üzleteire ráfizet. Valóban az üzleti könyvek vezetése, üzleti levelezés, feljegyzések, notariális szolgálatok, a kereskedő polgár életében elmellőzhetetlen tényezők. A kereskedelmi írásbeliség, írás-és fogalmazási tudás és egyéb szükséges ismeretek elsajátításáról, az Itáliában római hagyományként megmaradt sajátos magán iskolázási rendszer, máshol városi iskolák gondoskodtak. Cambraiban a XIII.sz.-ban a polgárság azért létesít iskolát, hogy gyermekei az anyagi ügyek intézéséhez szükséges ismereteket megszerezhessék /R. Pernoud, La lumière du Moyen Age, 118/.

157. Ez a művelt, írástudó, ügyek intézésében járatos, vagyonban, anyagi erők dolgában, a feudális környezet fölé emelkedő új osztály, sikeresen igyekszik politikai előnyök, jogok birtokába jutni, főként a város önkormányzata tekintetében. E törekvéseket a communalis mozgalom néven foglaljuk össze. A Communéban bizonyos mértékig az antik municipium éled újra. Ez áll különösen az írásbeliségre. A középkori szabad város a közhitelűség letéteményese is lesz, amit hatósága - a bíró és az esküdt polgárok - a lakosság javára gyakorolnak. Így jön létre a városi jegyző által szerkesztett - esetleg leirt -, iudex és a scabinusok /échevins/ által, a város pecsétje alatt kiadott litterae scabinales /lettres d'échevinage, Schreinsurkunde/ gyakorlata. /Franciaországban, Németországban is nálunk is a XIII. századtól/.

158. Az egyház írásgyakorlatában az un. gregoriánus, azaz VII. Gergely pápa /1073-1085/ által kezdeményezett reformok hoztak nagy változásokat. A pápaság növekvő súlya a nyugati egyház életében és a politikában, szükségessé tette a pápai ügyintézés, az egész írásbeliség ésszerűbbé, racionalisabbá alakítását. E törekvésnek egyik eredménye volt, a késő karoling minuscula és a

notariusi szervezet bevezetése a korábbi kuriális kurzív és a városi scrinariusok igénybevétele helyett. Ugyancsak a reformok végrehajtásuk céljaira hívtak életre bizonyos rendeket /ciszterciek, premontreiek/ többé-kevésbé központosított szervezettel. Ez utóbbi lényegében az évenkénti nagygyűlés /capitulum generale/ és az ellenőrző látogatások /visitatiok/ rendszerében állott. A nagykáptalanok jegyzőkönyvezése, határozatok fogalmazása és gyakran sok száz példányban letisztázása, expedálása, számadások megvizsgálása és vezetése, hivatalos levelezés, az írásos ügyintézésnek addig nem ismert hatalmas méreteit mutatta be az említett két rend és a szerzetes lovagrendek gyakorlatában is Európának. Az évenkénti vizitációk szintén írásos feljegyzésekbe /recessus/ foglalták az észrevételeket. Egy ilyen vizitációval kapcsolatban mondja egy XII. sz.-i angol goliárd: "tandem carta perficitur, ut rite fiant omnia..."

159. Az írásnak ez a nagyobb társadalmi értékelése a feudális társadalomban egyre terjed. Leginkább elősegítette ezt az egyetemi mozgalom. A középkor oktatási és tudományos életének ez a nagy megmozdulása azt eredményezte, hogy az oktatási tevékenységet egyes nagy centrumokban /Bologna, Párizs/, az ekkor megerősödő céhek példájára a mesterek és tanítványaik érdekvédelmi szervezeteivé - universitas magistrorum et scholarium - alakították. Az egyetemek egész Európából a XII-XIII.sz. folyamán a tanulni és tudni vágyók ezreit vonzották, elsősorban a "studiumok anyja" Párizs egyetemére, asután Bolognába, a jogi oktatás fővárosába, majd Oxfordba és Montpellierbe. Az egyetemi előadás a "lectura", szokott módja az oktatási anyag, a "textus" olyan kommentáló felolvasása volt, amit a hallgatók jegyezhettek, ez volt a "legere ad penna" módszere. Az így készült jegyzet, a "reportatum", tanácskönyv is lett, vizsgaanyag. Ez a körülmény bizonyos nyilvánosabb jelleget adott a reportatumnak, gyorsabb írással készült és így is tisztázták. Írása eleinte a textualis simplex, vagy a cursiva textualis ritkábban currens stilust mutatja, tisztázat alakjában. A társadalom e korbéli írásgyakorlata az előző két formájában, a notare vonalán marad, ez esetben egy érdekes kompromisszum jön létre a scribere megoldásaival, a nota tulsulyával.

160. Az egyetemek mesterei és iskolásai, klerikusok voltak, még akkor is, ha nem készültek egyházi pályára. Ennek oka az volt,

hogy az egyetemek közvetlenül a pápa alá tartoztak. Ez tette lehetővé a magisterek és scholarisok világi bíróság alóli mentességének /*privilegium fori*/ teljes érvényesítését, ami azonban csak a külsőleges klerikus jellegén alapulhatott. A francia királyok - Párizs esetében - az egyetem különleges jogi helyzetét, világi vonatkozásban, a teljes immunitás biztosításával ismerték el. A francia királyok "legkedvesebb leányának" a párizsi egyetemnek ilyen megbecsülése, az irástudó réteg magasabb értékelésére mutat. Az irás iránti társadalmi érdeklődés a feudalizmuson belül egyébként érdekesen mutatkozik meg a korai francia irodalmi emlékekben is néhány helyen. Szent Elek Életében /XI.sz./ arról van szó, hogy "annyit tanult: jól fel volt készítve." Ugyanott Elek halála előtt: tintát, pergament és egy pennát kért, azután saját maga /*de sei medisme*/ megírta, miként ment el és tért meg ismét /*Vie de Saint Alexis 281-285*/. Alberic de Besançon szintén XI. századi Sándor-regényében arról van szó, hogy "sem pergamenen nem volt megírva, sem szóval el nem mondták." Ez már a tiszta szóbeliség tuhaladását jelenti.

161. Ilyen szélesség, általánossá váló társadalmi igényre felelt a feudális az irás társadalmi gyakorlatának a magánjogi irásbeliség területén is visszaállításával, az irásbeliség felujtásával. Az intézmények létrehozása elsősorban a fejedelmi kancelláriák, ahol ezek nem voltak, vagy megszűntek, szervezésével kezdődött. A kancellár és a kancellária szerepe eleinte még inkább a magánfelek által készített oklevelek hitelesítése, a *recognitio*, majd a formulázás, pecsételés, végül a minuta felvételétől a pecsételésig és a registumba bevezetésig minden munka. A kancelláriai munka kiterjedésével, az ügyforgalom növekedésével, az oklevelek írása a textualistól egyre a kurzív irányában alakul át. A *scriptorium* /felek által végzett oklevél tisztázás/ és a kancellária dialógusából, végül az utóbbi kerül ki győztesen.

162. Az egész áttekintésből az tűnik ki, hogy a gótizálódás kezdetein a latin irásgyakorlat két fővonala közül, a *notare* kap hangsúlyt, de különös módon, a *litter* igényének el nem hanyagolásával. A kurzív gyakorlat, valamilyen módon, mindenesetre a fentebb vázolt technikai változásokon át is, visszahat a késő karoling minuszkulára. Még nem teljesen tisztázott körülmények között a textualis olyan módosulása következett be, mint aminőt az uncialissal kapcsolatban már megfigyelhettünk. A folyamat nagyjából

így rekonstruálható. A gyors jegyzésben /*cursiva notularis*/ a pen-
nával pergamenre író kés a notare szétaszórt betűtagjait a *cursiva*
különböző fokozatain kezdte ismét egymáshoz illeszteni, ami álta-
lában szögletes ductust eredményezett. A *cursiva textualis* fokán
már érintkezett a *littera* vonalával, s a szögletes traktált betűk,
a *textualis simplex*ben véglegesülve, a formáig is eljutottak.
A társadalmi írásgyakorlatnak a notare és *cursiva* iránti nagyobb
hajlandósága, ezt a magyarázatot ajánlja.

163. Az írásbeliség felululásának előzményei Magyarországon
még nem teljesen tisztázottak. Annyi mégis bizonyosnak látszik,
hogy az írás használata a korai magyar feudalizmusban nem volt
teljesen ismeretlen /136-145/. A Kálmán-kori *Cartula sigillatá*,
az esztergomi iskoláskönyvnek /141, 137/ a levélírás mesterességét
tanító részletei, bővebb emléktanyag hiányában is, eléggé való-
színűvé teszik ezt. Amikor III. Béla magánjogi ügyekben is kötele-
zővé tette az írásbeliséget /1181/, hamarosan megjelent, a hazai
írásbeliségnek legjellegzetesebb intézménye, a hiteleshely.
A püspöki és nagyobb prépostsági káptalanok, a királyi apátságok,
prépostságok és lovagházak konventjei saját közhiteliséggel
/authenticitás/ felruházott pecsétjük alatt, testületi felelősé-
gükre és tekintélyükre támaszkodva, úgy adtak ki oklevelet, mint
- fentebb /157/ láttuk - a nyugati városi hatóságok. E feladat
ellátására egyrészt a leíró apparátus /*scriptorium*/ megléte /136/,
káptalani könyvtár, iskola, másológyműhely felügyeletét ellátó
"scholasticus" /*bibliothecarius, librarius* is!/, később lector,
jogi, fogalmazási hozzáértése, másrészt - a konventeknél - a sa-
ját birtokügyekben, az írásos bizonyítékok őrzésében kifejtett
gond és gyakorlat az őrszerzetes /*custos*/ tevékenységében, tette
őket alkalmassá. Az ország nagybírái mellett pedig, mint a come-
sek mellett általában, mindig működött clericus /143/, az ügy-
forgalom növekedésével több is.

164. A hazai írástörténetre mindebből az következett, hogy
a hiteleshelyi kiadványok, különösen a káptalanoknál, nagyjából
textualis írással kerültek letisztázásra, /Hajnal, L'enseignement?
Album^{37, 82, 83} /. De csak eleinte. Hamarosan megjelennek a
dictamen írásra emlékeztető stílusban másolt káptalani kiadványok,
sőt *cursiva textualis*ban tisztázott jelentő levelek /uo, 76, 77, 78, 103.
A nagybírák nótáriusainak írása kezdettől fogva egy szépen olvas-

hatóan irt kurzív változat, amit notariális kurzívnak mondhatunk, és a *cursiva currens*, meg *cursiva textualis* között áll /uo.⁷⁰, 92, 107./.

165. A folyóírás egyre általánosabb használata jellemzi a késői Árpád-kor hazai írásgyakorlatát. Ez a társadalomnak az írás jelentősége és haszna iránt növekvő megértésében lelhet csak kielégítő magyarázatot. Okleveleink hangsúlyozottan levélszerű szerkezete, a parancsok, jelentő, idéző, stb... hivatalos levelek korán jelentkező és hamar nagy méreteket öltő gyakorlata is csak a "notare" vonalát követhette, illetőleg abból nőtt ki.

166. A "notare" a notariusra jellemző írásgyakorlat volt. A praxisuk kiterjedt igénybevétele, természetesen, számuk növekedésével járt. Ezért jelentős az a tény, hogy éppen a magyar írásbeliség felujulása idején tilalmazzák pápai és császári intézkedések /III. Ince: Decr. Greg. 1. III. Tit. 50, c.9.; II. Frigyes: Mon. Germ. Hist. Sect. IV. vol. II. /1895. 247/, a notariusi hivatal klerikusok által történő ellátását. A tilalom ugyan csak a vérontással járó ítéleteknél való közreműködésre vonatkozik. De az 1216-i lateráni zsinat rendelkezésére a notáriátus ellátása tekintetében: "in curiis principum haec sollicitudo non clericis, sed laicis committatur" - ha lassan is, de még a XIII.sz. második felében teret engedett, a világi elem térhódításának az írásbeliség területén. Az Anjou-korban /1350 k./ keletkezett *Ars Notariis* már különbséget is tesz az egyházi pályára készülő klerikus és a világi értelmiségiként megjelenő *litteratus*, deák, között. A *litteratus* tevékenysége kancelláriában, bíróságoknál, hiteleshelyen, a jegyzetelő írás alkalmazását jelentette. De ebből az is következett, hogy nálunk éppen ellenkezőleg, mint Németországban /W. Heinemeyer, Archiv für Diplomatik 1955, 1956./ nem a kancelláriai kiadványok írását utánozták a magánoklevelek leirói, hanem a magánírásbeliségben kialakult, hazai kurzív változatok befolyásolják a kancellária írásgyakorlatát is.

167. A textuális sorsát a gotizálódás felé, nehezebb ábrázolni. Segítségünkre jönnek - kódexek hiányában - a pannonhalmi főapátság notitiái birtokadományokról, amelyeket a bencés scriptorok tisztáztak. A kor legjelentősebb kódexe, a csatár-admonti biblia két kötete, nem biztosan magyar eredetű.

168. 1200 táján már Európa-szerte diadalmaskodik az új írás - Észak- és Középeurópa-t sem véve ki - és ebben legjelentősebb

részt az ekkorra nagy erővel kibontakozó egyetemi mozgalomnak kell tulajdonítani. Ennek az írásnak - hosszú uralma idején - sok típusa alakult ki, melyek közül a fontosabbakat alább részletesebben megtárgyaljuk. Előbb azonban az írás általános jellegzetességeit kell szemre venni.

169. A gótikus írásnak két fő típusa van: a textualis és a kursiva, a könyvirás és a folyóírás. Az előbbi általában vastagabb vonalú, betűi egymástól függetlenek és igen szabályosak, arányosak, a betűsor igen egyenletes. Mindez természetesen még "karoling" örökség. A folyóírás érthetően szabad vonalvezetésű, sok betűkapcsolással, és sokszor már individualizálódó jelleggel. Kezdetben csak oklevélírásnál használták, később azonban, a növekvő könyvszükséglet lehetőleg gyors kielégítése céljából, tiszta, vagy a könyviráshoz átmeneti típus formájában /cursiva textualis, firmata/ formában könyvirássá lesz. A cursiva textualist különben, a kevesebb betűkapcsolás, továbbá egyes betűk /a, e, m, n, p, r, s,/ a librariához közelálló formája jellemzi.

170. A gótikus textualis az íráskorszak végéig megmaradt az értékesebb és fontosabbnak tartott kódexek írásának, de sokáig használták még a könyvnyomtatás első évtizedeinek nyomdászai is. Lényegesebb jellegzetességei:

1. a betűszárak végeinek megtörése,
2. a kerek betűrészek "csucsíves" formát vesznek fel.
3. a betűk inkább hosszúak, mint szélesek,
4. a betűsor egyre szorosabb lesz,
5. a betűk formálásában a vonalvezetés és a vastagítás éles árnyalatot ad.
6. a szárak lerövidítése annyira, hogy a b-t a v-vel lehet összetéveszteni, l néha i-hez hasonlít, a q lába rövid, a t a c-vel könnyen összetéveszthető, a d uncialis formájú. Nagybetűknek még sokáig az uncialis leszármazósított alakban használatosak. A XIII. sz. második felétől azonban egyre inkább a megnagyobbított minuszcula szerepel nagybetűként címekben, mondatkezdőként csak igen későn és ritkán.

171. A gótikus folyóírás a XIII. század folyamán alakult ki és látszatra a gótikus jellegén kívül, mely első pillanatra szembevetünk, a minuszkulával semmi közösséget nem vall. Későbbi eszmélőlete azonban meggyőzhet arról, hogy végeredményben az nem

más, mint gyorsan, tehát leegyszerűsített formákban, a betűk legjellegzetesebb vonalaival megelégedve írt írás. A száruk vékonyab-
bak /ezért fejezi ki jól az ellentétet a *libraria* /"littera gros-
sa"/ elnevezés. A szögletek kevésbé élesek, betűket sőt egész
szavakat írnak megszakítás nélkül /de azért még sem lesz "scriptio
continua"/. A szárat sokszor két vonással írják, ezért a betűk
megszokott formái szinte indokolatlanul mennek át háromszögletű,
vagy ügyetlen kör alakú vonalakba. Igen sok a rövidítés és ezek a
kursívban sokszor a betűkkel egybeírva mutatkoznak. Mindez egybe-
véve a gótikus folyóírásban írt könyvek, de még inkább a XIV. szá-
zadtól kezdve az oklevelek egyrészének /amelyek nem privilegiá-
lisok/ és a magánleveleknek az ún. missiliseknek az olvasását ne-
hézze teszi. A gótikus kursívban különben éppen annyi változata
van, mint a textualisnak és szinte minden kursív változatban fel-
ismerhető valamelyik textualis hatása.

172. A gótikus könyvirás, melynek jellegzetességeiről fentebb
már szó volt, a XII. században még nem igen differenciálódott.
Kirchner ugyan megpróbált a gótikus könyvirás addig egységesnek
tartott típusa mellett még egy ún. ciszterci írásfajtát is me-
gkonstruálni, ez azonban lényegében nem más, mint az általánosan
használt gótikus betűnek egy egyszerűbb, tiszta és világos vál-
tozata.

173. A XIII. századtól kezdve azonban már sok gót írással van
dolgunk. A gyöngyírás ezek között az első. Perlschriftnek mondják
a németek és néha tudósminuszkulának is. Ez a kisebb formátumu
teljes bibliának, esetleg csak az újszövetség kódexének írása. A
kicsi betűalak ugyanis lehetővé teszi, hogy nem nagyterjedelmű,
"zsebkönyv"-szerű formában teljes Vulgátákat írjanak le vele.
Jellegzetességei közé tartozik, hogy az általában *libraria* jelle-
get néha kursív betűk /gyakran az "a"/ és kapcsolások törlik meg.

174. Az egyetemi mozgalom három nagy centrumának Párisnak,
Bolognának és Oxfordnak scriptorumai, helyesebben statioi is hoz-
zájárultak a gótikus írás összképének változatosabbá tételéhez.
A *littera Parisiensis* duktusa széles és erőteljes, de azért nem
kevésbé gótikus. A kerekéseket megtöri a következetesen gót kéz,
a betűformát pedig a szárhoz illesztett hajszálvonalak és lehu-
zások bonyolítják. A betűkapcsolások néha már összeolvadássá vál-
nak mint a "de" "do" esetében láthatjuk. Az "i" könnyebb megkülön-
bösztetés céljából vonással van ellátva. Az "s" formája azonban min-

dig a hosszabb/, soha nem a kerek "mai" s, még a szó végeken sem. Később a kurzív felé fejlődik.

175. A litera Oxonensis az oxfordi egyetem írása lényegében nem sokat különbözik a párisi rokonától. Jellegzetessége a betűk nagyobb vastagsága és bizonyos nem nagy mértékű kerekésre törekvés. Az előbbinél nagyobb, a "Studium Juris" európai hatásával egyenlő méretű elterjedésre tett szert a bolognai írás, az egyesek által "rotundának" nevezett litera Bononiensis. Már XIII. századi kezdeteinél jellemezte a többi európai - egyetemi és nem egyetemi - gótikus írásnál nagyobb kerekése. Mintha az Itáliában voltaképpen soha meg nem szakadt kontinuitás az antik íráskultúrával érződne a néha szinte unciálisra emlékeztető írásban, mely végső kiformalódását a XIV. században érte el. A bolognai írás kétségtelen gótikus jellegzetességét a betűk alapvonalainak függőleges vezetése adja meg. Ehhez járul még a többi betűalkatrész igen mérsékelt törése. A szárákból kiinduló, vagy azokhoz csatlakozó toldalék vonalak, hajszálvonalak, ebben az írásban teljesen hiányoznak. Ezért könnyű ennek az írásnak olvasása, mert minden mesterkélttség és bonyolultság távol áll tőle. Leginkább az "a" betű alakjáról ismerhető fel, mert ez mindég két részes α , mint az semiunciálisban, a b, d, s, p, q más típusoknál erőteljes törései is megszélidülnek.

176. Az egyetemi írás most ismertetett három főtipusa mellett természetesen még igen sok változatban írták a gótikus betűt. E változatokról leginkább az un. Schreibmeisterblattok tájékoztatók. Írástanítással és másolással is foglalkozó schreibmeisterek reklámtáblái ezek, melyek példákkal mutatják a mester változatos betűrepertoárját és egyben a középkor második felének, a gótika írásának sokféleségét is. A mesterlapok betűmintái két nagy csoportra oszlanak: textus és notula írásokra. A textus lényegében a jólismert libraria betűtípusait hozza előnként, míg a notula a kurzív és félkurzív számos változatát. Vegyük sorra mindkettő főbb típusait:

177. A voltaképpeni gótikus könyvirás, mely kézzelírt és nyomtatott könyvekből számtalan példában ismeretes az un. textus quadratus, mely nevét a betűk négyzetben elhelyezhető alakjától kapta. Mutatis mutandis olyasfajta litera ez, mint igen régen a capitalis quadrata volt. Vaskos, merev vonalú szögletes és kétszögletesen tört betűit nálunk hajdan "rideg barátgót írásnak" mondot-

ták. Változatai a "textus praecisus", vagy "sine pedibus", melynél a betűk alsó szögletes végződéseik tűnnek el, az írás jellege azonban ebből eltekintve a "textus quadratustól" nem különbözik. A félnégyzetes "semiquadratus" kisebb formájú betűi a szögletességéből valamit engednek, de a vonalak egyenessége is eltűnik és az írás észrevehetően balradülő lesz. A "textus rotundus" "kerkedtsége" főként az m, n, i, betűknél figyelhető meg. A betűk formája egészében nyomottabb, mint az előző textusoknál, s a betűsor ingadozó irányvonala is szembetűnik. Mindezeket együtt - mintegy használatuk ilyen irányu gyakoriságára utalva - litera missalisanak /Missalschrift/, vagy psalterialismnak nevezték.

178. A notula - a kurziv - még számosabb több lehetőségére tekintettel, még sokfélebb. Leggyakoribb volt az oklevelekben főként használatos szokványos gótikus kurziv a notula simplex, melyet a betűszárak mértéktelen megnyújtása és rendszerint befelé hajlítása a d felső hurkának a betűszárhoz lehuzása, az un, m, n, többnyire egymáshoz nem kapcsolt két vonallal írása jellemez. Az írás általános képe nem változik, de valamivel mégis tisztább, főként a d szárának nyitvahagyása, az u, n, összekapcsolása miatt az un. "notula acutában", hegyes notulában. A "notula fracturarum" az acuta formák gyakori törése következtében jött létre és nyerte el a nevét. Az e, c, h, m, n, új írásával a libraria és a "textus" formáihoz közeledik ezért az előbbieknél kissé merevebb, de minden másban változatlanul kurziv jellegű a "notula conclauata", melynek jellegzetességeit még a felső szárak állandó behajlítását és különösen a felső sorban játékos hurkolgatása képezi. Ezek a szertelenségek érezhető mértékben csökkennek a "separatus"-nál és csaknem teljesen eltűnnek "argentum extra pennam" típusnál, mely a legegyszerűbb és legolvashatóbb használati kurziv írásnak tekinthető. Ezt a jó tulajdonságát különben rokonától, az un. "argentumtól" nyerte, mely voltaképpen "textus" formákat hoz közel a kurzivhoz azáltal, hogy az a u m n sokszor a g és e betűk is könyvirási alakjukban jelennek meg.

179. Az "argentumnak" ilyen jellegzetességei általában a fékurzivnak, vagy "bastardának" nevezett leggyakoribb gót könyvirásra is ráillenek. Ennek országunként és vidékenként igen sok változatát ismerjük. Valamennyinek megtárgyalására most lehetőségem nem nyílik. Általános jellegzetességeit az előzőekben már rész-

legesen kifejtettük. Nagy általánosságban most csak annyit mondunk, hogy az olasz bastarda egyszerű és kereksegre hajló betűi első látásra megkülönböztethetők a hegyesebb változatosabb francia écriture batarde-től és ez megint - bár az előbbinél kisebb mértékben - különbözik a német félkurziv változatoktól. Az általában használatos német "Buchcursivnál" is nehezkesebb, vaskosabb és szögletesebb az a félkurziv fajta, amit a kortársak is már "litera Bohemica" néven ismertek.

A humanista írás

180. A gótikus írás végső kiformalódása már a műveltség laicizálódása és ezzel együtt demokratikusabbá válása jegyében történt. Hamarosan világos lett azonban, hogy a mind szélesebbkörű irástudás követelményeit és szükségleteit ez a lényegében bonyolult vonalú, az írásmesterség régi hieratikus "arisztokratizmusából" még sokat megőrző írás nem fogja tudni kielégíteni. Egyszerű, világos, sokak számára könnyen elsajátítható írásra volt szükség, hogy az immár nem egyházi kiváltság-számba menő irástudás mindenki közkincsévé legyen. A cél maradéktalan megvalósítása természetesen még századokig várat magára és valójában csak napjaink új embertípusának lett sajátjává. A latin írás ez utolsó fejlődési fázisa azonban már a középkor végének új társadalmi és művelődési törekvéseivel, a humanizmussal együtt bontakozik ki. A humanisták antik eszményeik megvalósítására törekedtek még írásukban is és így jutottak el a számukra legrégebb "római" íráshoz a karoling kor szép és kerek betűihez, mint megvalósítandó klasszikus eszményhez.

181. Tudjuk jól, hogy a karoling írás egyáltalán nem a "klasszikus" Róma irástudóinak litterája volt, de kétségtelenül egy annál, vagy azoknál használhatóbb, egyszerűbb, világosabb, főként pedig könnyebben elsajátítható betűforma. A latin írás minden használója tehát csak örülhet a humanisták történeti tévedésének, hogy a klasszikus betű kutatása közben, nem a valóban római írásnál kötöttek ki.

182. Ezt az írást nevezzük általánosságban humanista írásnak. De az olaszok például "scrittura del rinascimento"-nak nevezik, míg maguk a kortársak "littera antiqua horum temporum" névvel il-

lették, de mondották még "italica antiqua-nova"-nak, vagy egyszerűen "antiquanak" is. A nyomdászok antikvája is közvetlen őst tiszteli ebben a betűtípusban.

183. Az italice elnevezés semmi meglepetést nem kelthet, hiszen már a gotikus írás tárgyalásánál többször volt alkalmunk megállapítani, hogy az Olaszországban használatos gót betűk egyéb európai társaiknál kerekesebbek, kevésbé gotikusak. Nyilvánvalóan egy - a nemzeti íráskorszak bonyolult formáin túl is érvényesülő, szívós klasszikus hagyomány hatását kell ebben látnunk. Az átmenet a gótikusból a humanista írásba nem volt közbeeső formák jelentkezése nélkül. Már előbb volt alkalmunk a gothico-antiquával megismerkedni, ehhez társult még egy-két olaszországi - inkább kursív jellegű - írástípus, amit "semihumanistica", vagy "prehumanisticának" neveznek az olasz paleográfusok.

184. Meglehetősen általános ma már az a vélemény, hogy a humanista írás a XIV-XV század fordulóján Firenzében formálódott ki. A legnevezetesebb humanisták közül meg kell említenünk Niccolo Niccolit /1364-1437/, az első firenzei kaligráfikus iskola megalapítóját, Francesco Poggio Bracciolinit /1380-1459/, aki a levélírásnak, humanista kursívnak első szépirói közé tartozik, végül Ambrogio Traversarit /1386-1439/, aki a Santa Maria degli Angioli scriptorainak adott instrukcióiban a humanista könyvirás első műhelyszabályait fogalmazta meg.

185. A humanista írásnak is két típusát különböztethetjük meg:

a/ textualist

b/ a folyóírást /ami egyszerűen italicának is mondanak/.

Ezekhez még harmadikként szokták emlegetni az ún. "cancellersca"-t, ami nem más, mint az italicának egy mesterkélte változata. Tárgyalása különben, már nevéből is sejthetően inkább a diplomatika feladata.

186. A humanista könyvirás valójában nem más, mint a X-XI. századi minuscule libraria. Ezt a betűtípust másolták páratlan pontossággal és hűséggel a humanista scriptorok annyira, hogy csak némi nehézség árán lehet olykor-olykor megkülönböztetni a XV. század egy szép könyvirásos kódexét, egy valódi karoling kézírattól. Ezért kell különöse tekintettel lenni a következő sajátosságokra: a humanista írásban az i már mindig ponttal íródik,

az r és s kerek formában fordulnak elő, a t hosszú száru, míg a v különösen ha szókezdő - hegyes formájú.

187. Ez a típus a IV. század közepére már elérte a legnagyobb tökéletességet. Hanyatlása a XVI. században kéziratok könyvekben már észrevehető, de ekkora már eredeti szép formáit sikerült megörökíteni, mint a latinbetűs könyvkultúra legesebb nyomtatott betű-típusát.

188. A kezdőbetűk, továbbá a tulajdonnevek és címek betűi igen nagy méretűek és gyakrabban a kapitális másolatai, mint az unciálisé. Már kezdetben is csak igen kevés rövidítést alkalmaztak, idővel meg éppen alig-alig használtak. Leginkább még a naziális rövidítés fordul elő, az r-es rövidítés és az us-os még ritkábban. Betűkapcsolások - könnyen megkülönböztethető formában - csak st, ce-ae, ct, et esetében figyelhetők meg, miként az antik kéziratokban is.

189. Az írásfajta egyéb karakterisztikumai: az a unciális formájú, a minuscula q szára nem hajlik vissza, mint még a gótikus írásban is, az i, r és t sajátosságait már fentebb említettük. Gyakori jelenség, hogy az u és y hang jelölésére egyaránt az u betűt használják. /De a fordítottjára is van példa./ Meg kell még említenünk, hogy ezt az írást néha oklevélírásként is használták.

190. Bármennyire szép, olvasható és könnyen elsajátítható írás volt is a humanisták írása, a könyvirás területén még elég sokáig a gótikus írással együtt szerepel. Végső sikerét már nem is a scriptorok szorgos munkája szerezte meg számára, hanem a könyvnyomtatás. Az első olaszországi könyvnyomtatók Konrad Sweinheim és Arnold Pannartz subiacci nyomdájukban /1465/, a humanista könyvirás módjára metszett betűket használtak. Példájukat a velencei nyomdászat mesterei kösül is sokan követték, elsőnek Nicolaus Jenson /1470-1481/ Velencében.

191. A humanista kursiv a könyvirásból alakult egyszerűen úgy, hogy a betűsor jobbfelé döntésével a betűforma könnyedebb és egyszerűbb írása lehetővé lett. Egészében világos, elegáns, szép és folyamatos írás. Sok ligatúrája van, ezek könnyen és kényelmesen írhatók és olvashatók is.

192. Az "Italica" néven ez is bevonult a nyomtatott betű-repertoárba a híres velencei tipográfus, Aldus Manutius révén.

De ugyancsak az lett a humanista levélírás is és ennek következtében az európai latin folyóírás leghasználatosabb latin alaptípusa. Alaptípus mondunk, mert ezzel az írásfajttal kezdődik a latin írás fejlődésének további utja, melyet már nem egy bizonyos betűforma típusokra differenciálódása, hanem az alapforma írókézként értelmezhető individualizálódása jellemez. A fejlődésnek ez a fordulata azonban már voltaképpen a paleográfia vizsgálódási lehetőségeinek végét is jelenti, hiszen ez az írások sokféleségében nem az egyenlőt, hanem mindig a tipikust igyekszik megtalálni és elemezni.

193. A középkorvég írásgyakorlatának változatos, országonként is nehezen áttekinthető képét, az itt szükséges rövidséggel adni nem lehet. A nyugat-európai írásműveltség a kéziratosság ez utolsó évszázadában még létrehozott egy újabb, a textualis és a cursiva között álló stylust, a bastardát. Ez ugyan lényege szerint textualis, vagy könyvirás, de a cursivból is bizonyos elemeket vett át /a és d/. Ez az új változata elsősorban a gótikus litterának még az Alsórajna-vidék és Északnémetország egyházi scriptoriumaiban formálódott ki. Az ágostonos kanonokok windesheimi kolostoraiban és az ún. közös élet testvérei /fratres de Communi Vita/ vagy Fraterherrek scriptorai nagy gonddal másolták az utolsó kódexeket. Különösen az utóbbiak, megélhetésük alapjává tették a könyvmásolást annyira, hogy kortársaik csak "másoló-papoknak" sacerdotis-scriptores/ nevezték őket.

194. Magyarországon és a szomszéd országokban ilyen egyházi scriptoriumok nem mutathatók ki, legalábbis akkora hatással nem, mint az említettek. Hazánkban főként a pálosoknál lehet szervezettebb másoló tevékenységről beszélni. A Hárshegyen létezett egykori főkolostorukban, Szent Lőrincen, tudunk egy informator scriptorumról, aki a másolók oktatásával és irányításával foglalkozott. Arról is tudunk, hogy egy pálos, 1502-ben, a pécsi püspök udvarában élt és a püspök számára könyveket másolt. /Codices Latini... Bibl. Univ. Budapestinen, 248./

195. Hazai könyvirásos emlékeink paleográfiai vizsgálata, különösen a nyelvemlékeké, teljes egészükben még várat magára. A magyar gótikus írások között azonban mégis megállapítható egy olyan típus, mely a német és cseh emlékek betűjénél kevésbé szögletes és nagyjában az olasz bastarda duktusára emlékeztető az utóbbinál azonban nehezkesebb is. Erre példaként a Bécsi-, de

méginkább a Müncheni kódexet hozhatjuk. Ez az "olaszos" íráshagyomány különben már a Mária-siralommal kezdődik és "legkurzívabb" példájában a csaknem két évszázaddal későbbi Birk-kódexben is még erős akcentust kap.

196. Van még egy másik magyar könyvkurziv, mely viszont német, közelebbről délnémet rokonságot sejtet. A Jókai kódex és még sok más nyelvemlékünk, különösen a Ráskai Lea kezéből kikerültek tartoznak ide. De még ez utóbbiaknál sem lehet fel nem ismerni a magyar "couleur local"-t, a nehezkesebb gótikát. Kevesebb szögletesség, egyszerűbb és szertelenségektől ment ductus különbözteti meg a magyar scriptorok írását a szomszéd másolóképtől és hozza közel ezt a típusváltozatot is az "olaszos"-hoz.

197. A díszesebb könyvmásolásra vonatkozó e kevés számú adattól eltekintve, azonban, a kódexírás leggyakoribb formája nálunk nem a textuális, hanem a kurziv. Ez az írás kialakulásának alapjait tekintve a használati írás volt, melyet az iskolások még a jegyzetírásnál, azután az iskolákat elvégezve már különböző deák-hivatalaikban, mint notáriusok, prókátorok stb. vettek igénybe. Ez az iskolai írásgyakorlat Magyarországon a káptalani, városi, hiteleshelyi iskolákban volt elsajátítható. Itt tanulták meg a gyorsan írás technikáját azok, akik az artest végezték, vagy később a hazai jog, az írásbeliség gyakorlati ismereteibe nyertek bevezetést. Az ilyen deákokról mondták a hiteles helyek, hogy "karbeli klerikus" /"clerici chori nostri": Codices Latini..250/.

198. A hazai íráshasználatot szinte általánosságban ez az erősen kurziv jelleg jellemzi. Könyveket, okleveleket, egyre nagyobb mértékben magánleveleket is irtak a gótikus kurziv különböző stilusaiban. Ez a későközépkori használati írás nálunk a XV. században vette fel végleges formáit és ezek a XVI. századon át végig megmaradtak. A magyarországi későközépkori kurziv, mint a humanista hagyományok és gyakorlat egyesítését mutatja. Mégis erősebb benne a humanizmus előtti használati írás sajátosságainak hatása. Talán azért, mert a litteratus-műveltség alapformáival, még a gótikus típus kizárólagossága idején alakították ki a használati írás alapvető ABC-jét. Ez az alfabetum viszont meglepően sok olyan betűformát tartalmaz, melyeket egészen a késő római kursivig tudunk visszafelé nyomon követni. II. Lajosnak a szlavóniai rendekhez, mohácsi táborából küldött sürgető levele /Facs.: Szilágyi Magyar Nemzet Története /a következő ókursiv betűket

adja: $\text{cl} : d$; $\text{u} : a$; $\text{c}^- = \text{C}$; $\text{c}^- : c$; $\text{ll} : e$; $\text{r}^- : r$;
() : o; A végveszély napjaiban kelt parancs cursiva notularis
stilusban íródott. Az íródeák nem gondolhatott az írástechnika
gondos stilisálására, a kaligrafikus igény helyett a leginkább
használható, a leggyorsabban írható ductust választotta. A
kursiv eredetileg viasztábla írás, mely azonban ilyen formában a
késő középkorban is fenntartotta magát/ /cérázott táblák: Érdy-
kódex/. Es a viasztábla írás volt az alapja a magyar deákok írás-
technikájának is, akik luttollal és papirosra írták azokat a be-
tűket, helyesebben "notákat", amelyeket későcsászárkori és kora-
középkori blódek még a calamusal papyrusra írtak. Az egyezések
és a változások mérlegét az íróanyag és az íróeszköz változása
eléggé pontosan határozza meg. De a XVI. századi litterátusok még
ezt az antik íráshagyományt folytatták Magyarországon.

RÖVIDÍTÉSEK

199. Ha egy régi könyvet, akár kéziratot, akár nyomtatottat, még a XVII.-XVIII. századból is, kézbe veszünk, a legtöbb nehézséget talán nem is annyira a szokatlan betűformák okozzák, hanem a lépten-nyomon feltűnő rövidítések. Mindenekelőtt ezekkel kell hát közelebbről megismerkedni.

200. A régiek azért használtak rövidítéseket, hogy időt és helyet takarítsanak meg és így a sceptorok fáradságos munkáját némileg megkönnyítsék. A rövidítések használata nem ötletszerű és önkényes volt, hanem bizonyos rendszerhez igazodott. A rövidítési rendszer, ha úgy tetszik, rendszerek megismerése pedig szükséges mind a régi írások könnyebb és biztosabb olvasása, mind pedig a kódexek időbeli elhelyezkedésének megállapítása szempontjából.

201. A rövidített szavakat "compendiumok"-nak, vagy "abbreviatio"-nak nevezjük, a rövidítési jeleket "titulusok"-nak, titulare pedig a középkori latinban annyit is jelent, hogy rövidíteni.

202. Már az antik Rómában is szükségét látták annak, hogy gyakorlati célra rövidítési jegyzékeket, "Elenchi compendiorum" állítsanak össze. Ilyent készítettt az i. u. I. században élt M. Valerius Probus grammatikus. Összeállításából csak töredékek maradtak ránk. Később keletkezett a sensi Magnus érsek compendium gyűjteménye /IX.sz./ és még később is összefoglalták. Ezuttal csak az 1476-ban megjelent Modus legendi abbreviaturas /1623-ig 68 kiadás/ és Jean Gerson "Quaedam regulae de modo titulandi" c. művecskéjének megemlítésére szorítkozunk. 1543-ban Bresciában jelent meg a "Regolette di abbreviature usuali", mely egészen a

XIX. századi a rövidítések alkalmazásának és később olvasásának legáltalánosabban használt segédeszköze volt.

203. A paleográfia és a diplomatika tanulmányozásának fejlődésével, még a későbbi századokban is teljesebb rövidítés-gyűjtemények összeállítására törekedtek, tudományosabb, tehát elméleti alapon, mint az előzők, de a dolog természete szerint, a gyakorlati célt soha szem elől nem tévesztve.

Megemlítjük J.L. Walther, *Lexicon Diplomaticum*-át /második kiadása állt rendelkezésre: Ulm, 1756/ metszetes facsimila-gyűjteménnyel. Az ezidőszerint használatos terminológia első ízben és viszonylagos teljességgel L.A. Chassant művében jelenik: *Dictionnaire des abréviations latines et francaises*. /Paris 1884/. Chassant rendszerezte először az addig csak alfabetikus egymásutánban felsorolt különféle rövidítéseket és a különféle megoldásoknak megfelelő csoportosításban közölte. Inkább elméleti Zanino Volta könyve: *Delle abbreviatura nella paleografia latina* /Milano, 1892./. Valamennyi között legismertebb azonban A. Cappelli *Lexikon abbreviaturarum* /Milano 1899 és több kiadás/ igen praktikus és hatalmas anyagot ölel fel, bár természetesen elsősorban az olaszországi emlékekre van tekintettel. Nem hagyhatjuk említés nélkül Maurice Prou nevezetes *Manuel*-jében található rövidítés jegyzéket sem, ami viszont elsősorban a francia írás- és rövidítésgyakorlatot tartja szem előtt. A rövidítés rendszerezés és az eddigi eredmények legutolsó és legteljesebb megoldása azonban L. Schiaparelli nevéhez fűződik *Avviamento allo studio delle abbreviature latine nel medio evo* /Firenze, 1926/.

A rövidítés rendszerek tanulmányozásának történetét részletesen I. Cencetti, 353-369; P. Lehmann *Sammlungen und Erörterungen lateinischer Abkürzungen in Altertum und Mittelalter* /Abhandlungen der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil. hist. Abt. n. F.3, 1939. 33-35/.

204. A paleográfia művelői a rövidítéseket különféle módon osztályozták. Paoli a múlt század derekán még ezt a két kategóriát tartotta megkülönböztetendőnek:

1. Általános jelentésű rövidítések, mint az elhagyásos és összevonásos rövidítések.

2. Különleges jelentésű rövidítések: a/ sajátos rövidítési jelek /*segnì di significato proprio*/, b/ viszonylagos jelek /*segnì di significato relativo*/, c/ felül helyezett betűk /*littera supraposita*/.

Paoli osztályozási elképzelése tulságosan is bonyolult, sőt főlőslegesen is az, hiszen a második kategória elméletben és gyakorlatban is az első két alosztására redukálható le.

Cappelli átveszi a Paoli-féle osztályozást, bár nem látja szükségesnek, hogy az egyes csoportokat két kategoriába ossza, de ezeken felül még az un. egyezményes, konvencionális jelek külön csoportba osztását is jónak tartja.

205. Mi, G. Battelli nyomán a Paoli-Cappelli osztályozási kísérletek eredményeiből csak az összevonásos, elhagyásos és konvencionális jelcsoportoknak tulajdonítunk reális létet. Legfeljebb - mint az összevonásos rövidítés különleges esetét - a "littera suprapositát", a felülhelyezett betűt tekintjük még kiemelendőnek.

206. Mindezeknek a rövidítéseknek a tárgyalásában azonban tekintettel kell lennünk a rövidítésnek a szorosabban vett kézírattól merőben független gyakorlatára is: a gyorsírásra és a számjegyekre. De ezenfelül nem hagyhatjuk figyelmen kívül, az ókori és középkori kézírattosság rövidítési gyakorlatában megállapítható, bizonyos különbséget sem. Ezért a Steffens ajánlotta módszerrel előbb szólnunk a rómaiaknál szokásos, ezután pedig a középkori rövidítésekről.

207. Az elsőt illetőleg bevezetőben az elhagyásos rövidítésekről beszélünk, ezután a tirói jelekről, az összevonásos rövidítésről, jogi szövegek rövidítéseiről, végül a számjegyekről. A második csoportot a nemzeti írások, a karoling minuszkula és a gótikus írás rövidítési megoldásai - lényegében az előbb említettek módosulásai - fogják alkotni.

A római írás rövidítései

208. Az elhagyásos rövidítés. /Abbreviatio per suspensionem, vel truncationem/. A rómaiak legrégebbi rövidítési gyakorlata egyszerűen abban állt, hogy a rövidítendő szónak csak az első betűjét írták le. A kezdő betűt, mely a teljes szót volt hivatva képviselni "sigla"-nak /singula littera/ nevezték. Pl.: A : annus, C : Caius, F : filius, P : posuit, S : Senatus. Ezek a rövidítések azonban nem egyértelműek. Pontos jelentésük csak a szöveg-

Összefüggésből állapítható meg. Így P : Populus is lehet. Ezekon a jeleken kívül, melyeket egyszerűeknek nevezünk, mert csak egy betűből állnak, vannak még összetett /compositae/ jelek is, melyek az első két, három, vagy négy betűből állnak. Pl. Caes: Caesar Aug: Augustus. Más megoldás is lehetséges, ha a rövidítést a szótagok kezdőbetűiből: N.B. - nobis, vagy legjellemzőbb betűiből állítjuk össze: B.F.O. - beneficio. Az ilyen siglák leginkább az epigráfiában, feliratok szövegeiben fordulnak elő. Ilyenek még: D.D.D.: dono, dedit, dicavit, vagy donat, dat, dedicat; B.M.P.: bene merenti posuit; S.T.T.L.: sit tibi terra levis; L.L.: legatus legionis. Az epigráfiában bőven használták a rövidítéseket. Ennek oka egyrészt azonos szavak, kifejezések stereotip visszatérése, azonos jellegű szövegekben, másrészt a felirat befogadására alkalmassá tett felület méreteinek a szöveg terjedelmét meghatározó volta.

Az összetett siglák azonban már nem is igazán érdemlik meg ezt a nevet, hanem több joggal mondhatók abbreviatikoknak, rövidítéseknek, mégpedig akár elhagyásos, akár összevonásos rövidítéseknek.

Kettős siglának nevezzük a kezdőbetű megkettőzését, amivel a jelentés megváltozása is jár: FF: filii, DD NN: domini nostri, VV CC viri clarissimi azaz a rövidített szó többszámát jelöljük így, de néha a felsőfokot is: CC: clarissimus.

A kettősítés még tovább is fejlődhetett. Személyek meghatározott számát, természetesen csak bizonyos korlátok között, még a kezdőbetű megfelelő számú ismétlésével is kifejezhatték, rövidíthették. DDD: tres domini, DDD NNN : tres domini nostri. Ugyanezt a célt elérhették az összetett sigla utolsó betűjének megfelelő számú ismétlésével: Caess: Caesares duo, Auggg: Augusti tres, Conss : consules duo.

A felfordított, vagy balra fordított betűk - jelek viszont női nevet, címet, vagy nőnemű melléknevet jelentettek. G : Gaia, t : filia, r : liberta, b : puella vagy pupilla.

209. Nem valódi /impropria/ siglának mondjuk az olyan jelet, mely nem az első betűt, hanem a szó valamely más, hangsúlyilag jellemző betűjét reprodukálja: g : ergo, vagy erga: $\overset{\omega}{\underset{\sigma}{\text{g}}}$.

Már a régebbi római íráskorszakban megjelennek papiruszokon és kódexekben az elhagyásos rövidítések, rendszerint ragok elmaradását jelölik így: q.: que, - b utána pontos vessző; bus, egy rövid vonalka - az m, vagy n elhagyásának jelölésére az m-t az n-től - jel különböztette meg.

210. A legrégebb papirusz emlékeken igen kevés rövidítéssel találkozunk.

Több a rövidítés a levelekeben /s.d. salutem dicit, v. valet/, leggyakoribb a kötelezvényekben, oklevelekben. Egész mondatokat rövidítettek: t. p. p. r. d. stipul. est... spop.; "tantam pecuniam probam recte dari stipulatus est... spopondit". Az ilyen merész rövidítés csak úgy volt lehetséges, ha a jogi intézmények és kifejezések, a latin írás használatának egész területén azonosak és közismertek voltak. Amikor a római jog, birodalmi kiterjedettségéről a tartományok keretei közé szorul vissza, helyi igények és szokás szerint alkalmazták /vulgarizálódik/, ilyen általánosan egységes értelmezés már nem volt lehetséges. Ezért már egy szóból több betűt kellett kiírni, mivel az egyik szokással ismerős, nem értette a másik szokványos fordulatait rövidítő betűk feloldását. Így: ex off. rec. est: ex officio recitatum est. Ekkor jelenik meg a szótagos rövidítés: inl. inlustris, mag. magistratus, except. exceptro.

Tirói jelek

A római gyorsírás

211. Tiróról, Cicero szabadosáról nevezték el azt a rövidítési jelrendszert, ami lényegében nem más, mint az ókor és a középkor gyorsírása. A jelek alapjában a római kapitális, részben kurzív ébécéből fejlődtek ki, melynek egyes betűi igen lényeges módosításokon mentek keresztül, hogy minél egyszerűbben és gyorsabban írhatók legyenek. Ezenkívül a rendszer kialakításában még lényeges részük volt, a felismerhetetlenségig egyszerűsített betűformákon kívül, különböző és helyzetük szerint meghatározott jelentésű jeleknek, pontoknak, vonásoknak. A tirói jelek alkotó elemei az un. signum principale és a signum auxiliare, a fő és a segéd jel. Az előbbi a leírandó szó első betűjének leegyszerűsített formája az utóbbi pedig többnyire az utolsó betű még inkább csak jelképes módon jelölve: § : subscriptio.

A jelek bár - mint említettük - a római kurziv ábécéből származtak le, betűjellegüket teljesen elvesztették. Ezért nevezik és nevezték már a rómaiak is, ezeket "notae"-nak, szemben a voltaképpeni ábécé "litterae"-jával.

A "notae Tironianae" nagyjából a kapitális ábécé egyszerűsítései: a: $\wedge \cap$, b: \int , c: $($, d: Δ^{δ} , e: $l, -$, f: \nearrow , g: \complement , h: 2 , i: \vee , m: \mathcal{M} , n: Z , o: δ, ω , p: 1 , q: $q1$, r: \sim , s: $\int, |$, t: 7 , v: UV , x: \nearrow .

E jelek segítségével csak azokat a betűket irták le, amelyek a szó felismerhetőségét biztosították: Z : ne, ZS : nis, \vee : ita; \circ : ergo, \mathcal{H} : erga, \sim circiter \sim subter.

Eredetükre vonatkozólag az általános vélemény az, amit az imént említettünk, de voltak olyan paleográfusok, akik a demotikusnak nevezett egyiptomi írásból próbálták levezetni, mások meg az itáliai dialektusok feltételezett írására vezették vissza /Perugi/.

A rendszernek, ha nem is feltalálása, de végső megformálása úgy látszik valóban Tiro nevéhez fűződik, aki Suetonius szerint, egy már előtte is használatban volt jelölési rendszert annyira tökéletesített, hogy azzal gazdájának beszédeit le tudta jegyezni, le tudta "gyorsírni". A rövidítések első használata azonban minden valószínűség szerint Ennius érdeme, aki állítólag már mintegy 1100 jelet ismert és alkalmazott. A legújabb kutatások /Schmitz/ is azt mutatják, hogy valameilyn sorsírási rendszer már Tiro előtt ismeretes volt Rómában, mégpedig - minden jel szerint a görög tachigraphia, gyorsírás ismeretétől függetlenül. A rendszer fejlődése egyébként Tíróval még nem áll meg, mert a tirói jelek száma az idők folyamán 5000 lett és a végső rendezés Seneca érdeme. A császárkor végén, de a középkor első századaiban is még meglehetősen széleskörű használatnak örvendett - és ezzel együtt állandó fejlődésnek - ugyannyira, hogy a tirói jelek legvégső összege 13.000.-t tesz ki.

212. A Karoling-korban még ismerték a tirói notákat, de az előbb említett jelrendszer helyett, magukat a betűmaradékokat irták le $\sim \cup \cup \cup \cup$ uo ca vit deus.
/Brachigraphia./

Elolvasásuk, helyesebben megfejtésük érdekében már a rómaiak összeállították az un. Lexicon tironianumot, melyet később is állandóan fejlesztettek és amelyben az összes használatos jelek

Jelentésükkel együtt megtalálhatók. A római korból sem tirói jeles feljegyzések, sem lexikonok nem maradtak ránk, de annál nagyobb számban kerültek elő ilyen emlékek a meroving és karoling korból a VII-től a X. századig. De még a későbbi középkorban is John of Tilbury /1175-1190/. *Ars notaria Aristotelis* címen közli a gyorsírási ismereteket. Hatvan nap alatt tanulhatta meg a "scriba doctus et velox" azt, amit a régiek, Tilbury szerint, két év alatt. /Ghellinek, *L'essor de la littérature latine...*286/ Tanulmányozásuk Trithemiussal a nevezetes német humanistával kesdődik, aki a XVI. század elején írt, de csak 1571-ben napvilágot látott "Poligraphiájában" 30 jelet és két ábécét közül "Notae Ciceronianaé" név alatt. 1603-ban Heidelbergben Grüter még bővebb gyűjteményt tett közzé "Inscriptiones antiqua totius orbis romani". Különösen a tirói jelek tanulmányozásával foglalkozott Carpentier. Műve: *Alphabetum tironianum, seu notas Tironis explicandi methodus.* /Paris 1747/.

Végleges eredményekre azonban csak U.Fr. Kopp jutott, Mannheimben, 1817-ben megjelent *Paleographia criticájában*. Teljesen tisztázta a lényegesebb kérdéseket: E. Guénin: *Histoire de la sténographie dans l'antiquité et au moyen age*, Paris 1908.

Összevonásos rövidítések. - "Nomina sacra"

213. A klasszikus római írásgyakorlat az elhagyásos rövidítési rendszer híve volt. Az összevonásos rövidítés legrégebb emlékei /a sigla compositáktól eltekintve/ már a keresztény másolók kezéből kerültek ki. Az ő törekvésük volt, hogy a latin bibliai kéziratokban is utánozzák a görök kaligráfusok gyakorlatát, akik a másolandó szövegekben igen gyakran előforduló szavakat Kyrios, Theos első és utolsó betűikre rövidítve írták le KC és OC. Valóban az egyházi rendeltetésű kéziratokban, különösen pedig a Szent Jermost közvetlenül megelőző vagy követő bibliai kódexekben, vagy töredékekben igen gyakoriak az ilyesfajta rövidítések: DS: Deus, DMX, vagy DNS: Dominus, IHS: Jehsus, SPS: Spiritus, SCS: sanctus. Ezek voltak az első összevonásos rövidítések /abbreviations per contractionem/, amiket különleges jelentőségükre tekintettel még Nomina Sacra néven is szoktak emlegetni. Ezek mintájára kezdtek azután még más, gyakori szavakat is összevonva rövidíteni, mégpedig kétféle módon. Ha a rövidítésben csak az első és utolsó betű

szerepel /nr = noster/ tiszta összevonás történt, míg nem tiszta, ha közbenső betű is bekerül a rövidítésbe /nro = nostro/ /Contractio pura és impura/. Az V. és VI. században már inkább az összevonásos rövidítési rendszer volt használatban. Elsősorban az egyházi terminológiába tartozó szavaknál: pbi: presbiteri, eps: episcopus, ops: omnipotens. Idővel azonban mind általánosabb használatává lett, mert az egyházi, bibliai kódexek másolói profán kéziratok, jogi és irodalmi szövegek másolásával is foglalkoztak. A contractio által történt rövidítés azonnal felismerhető a szó fölött látható vonalról /signum contractionis/, mellyel később, a középkor második felében, többnyire hullámvonal formájában találkozunk.

Jogi kéziratok rövidítései. /Notae juris/

214. A római korban a jogi kéziratokban bőségesen alkalmazták a rövidítéseket. Mivel ez a szöveg érthetőségét rontotta és főleg jogvitákra adott alkalmat, t: licet, lex, R: res, rubrica, R.P. res publica, res privata, q: quaeritur, quando, quod, stb... Az V. században egy Senatusconsultus, további használatukat megtiltotta. Ezeknek azonban nem volt túl sok foganatja, mert a notae juris használata ezután is kimutatható, sőt más formában a középkorba is átment. A Codex Theodosianus /I.u. 438/ sem kedvezett már a notae iuris használatának. A római jog utolsó kodifikálása a Codex Iustinianus pedig a Digesta közzététele után /533/ a hamisítók büntetésével sújtja azokat, akik ezután a törvényeket: a siglák homályosságával merésznék leírni /per siglorum obscuritatem ausi fuerint conscribere/ és még: "mindent.... a betűk egymásutánjával és nem a jelek /siglak/ által akarunk kinyilvánítani /Omnia... per consequentia litterarum volumus, non per sigla manifestari.../ A rövidítések gyakran elhagyásosak voltak, de előfordulnak megegyezésses, konvencionális, így is mondhatjuk szakrövidítések. Steffens Lateinische Paleographiejének XXXIV. oldalán szép számmal találunk római jogi rövidítéseket. Első tudományos vizsgálatuk Mommsen Notarum laterculi c. művében történt.

Számjegyek

215. A rómaiak, a görögökhöz hasonlóan, a számokat egyszerű betűkkel, vagy ábécéjük egyes betűinek kombinációival jelölték. Egyszerű számjelekként az ábécé következő betűit szerepeltették: I, V, X, L, C, D, M. Mommsen és Steffens megegyeznek abban, hogy az I kezdettől fogva az egységet jelölte, az V a kiterjesztett tenyér alakjának megfelelően az öt újra emlékeztetően ötöt, az X, az ellentétes irányban egymás mellé tett két tenyér kétszer öt ujját, azaz tizet. Ilyenformán használatuk bizonyára régebbi, mint a latin ábécé kialakulása.

216. A többi számjegynél, "Római számnál" már más a helyzet. A száz jelölésére legtermészetesebben a C betű szolgált, mint a centum siglája. A legrégebbi forma azonban ugyilátszik a görög theta - θ - nagybetűs alakja volt. /Az ezret a nagybetűs görög phi-vel - ϕ - jelezték, vagy ezzel a jellel: /x/. Előfordul még ez a jelölési mód is: /I/. Caesar idejében azonban szokás volt az ezresek az alapszám fölé helyezett vízszintes vonással jelölni \bar{I} = 1000, \bar{II} : 2000 stb. Az M betű, mint az ezer jele és az ennek megfelelő mille szó siglája, csak a második században jelenik meg, mégpedig mint egyes, mind többes számban egyforma jelöléssel, így M.P.: milia passuum.

217. Az 500 jelölésére mint az ezer régebbi jelének ϕ vagy \textcircled{D} felét az ezer összege felének jegyeként azt a formát használták: D . Később az D alakra módosult.

Az 50 számjegye eredetileg ez volt: \surd . Később L lett belőle, míg végül ma ismeretes alakját vette fel: L. Megemlíthetjük azt is, hogy az V: 5 jelnek két alakja volt U és V /a két betű eredetileg egyenlő hangértékének megfelelően/. Az előbbi azonban az V. századtól kezdve nem fordul elő, míg az utóbbi csak a XV. századtól kezdve lesz általános. Előzőleg az ötöt leginkább így irták: IIIII.

218. A betűkombinációkkal történő számjegyírásra vonatkozólag a következőket jegyezhetjük meg: 1. az I jel, mikor más számokkal együtt szerepel gyakran meg van hosszabbítva. A korábbi századokban inkább felfelé nyújtották, később pedig általában lefelé: vj: 6, xij: 12 stb. 2. A IV jel a XV. században sem ismeretes és a iij jelölési módot csak a XVI. században szorítja ki a ma ismeretes. 3. A VI. szám jelölésére főként a meroving korban

egy az unciális G betűhöz hasonló jelet használtak, mely a VIII. század után teljesen eltűnik, valószínű azonban, hogy ez sem volt más, mint egy abban a korban nem szokatlan ligatura az u és j betűkből, azaz "szabályszerű" VI. 4. Gyakran nem vették figyelembe a számjegyek helyi értékét, ezért XIII helyet IIIX-et irtak. 5. A száz többszöröseit először a római szokás szerint jelölték CCCC később azonban a négyszer vett egységjel fölé ki-tevő módjára irták a C-t. IIII^C. Ugyanez áll az ezer többszörö-seire III. 6. Különösen a francia emlékekben gyakran előfordul a huszasával számlálás. Pl. III^{XX}, azaz háromszor husz-hatvan. Ugyancsak a francia gyakorlatban ilyen esetekben x helyett ceil-lagot használtak.

219. Az ezer tízes szorzatainál ez a megoldás volt gyakorlat-ban /I/ 1000, ugyanez kettős zárójelben 10000, hármas zárójelben 100000. Ha a zárójel csak az egyik oldalonszerepel az összeg fe-lét akarták csupán jelölni. A kivonásos jelölés: I-t a x-ből: IX, csak a XIV. századtól kezdve használatos.

Az S betű, mint a fél: semis siglája 1/2-t jelentett. A XII. századtól kezdve ugyanennek a jelölésre a közepén áthuzott J betű szolgált. Ugyanez az összetételekre is áll: IIJ : 2 1/2, A pápai bullákban a számjegyek - az egység jelek - egymás fölé helyezve jelennek meg V̄ : 7 .

220. Arab számok . - Az általánosan használt számjegyek fel-találói a hinduk voltak. De számjegyeinket mégis arab számoknak nevezük, mivel az arabok révén lettek Európában ismeretesek. Mohamed ben Musat /713-833/ illeti az érdem, hogy ezeket a köny-nyen írható és fel nem cserélhető számjegyeket Európával megis-mertette. A latin világ ugyanis az ő nevezetes és a középkor iskoláiban szétében ismeretes matematikai traktátusa /algorizmus/ révén ismerkedett meg az arabok által használt indiai számokkal. Elterjedéséhez nagy mértékben hozzájárult a pisai Leonardo Fibonacci Liber Abaci-ja, a középkor Abakus néven ismert "keres-kedelmi számtanja", mely 1202-ben jelent meg. A siker mégsem volt gyors. Az arab számok a XII és XIII század kézírataiban még a legnagyobb ritkaságok közé tartoztak. A XIV. században már ke-vésbé, a XV.-ban pedig már általános használatban voltak, bár a római számokat csak a következő században tudták véglegesen ki-szorítani a közhasználatból. Alakjuk azonban még nem a mai:

1	2	3	λ	4	6	1	8	9	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

220. Az összevonásos "per contractionem" rövidítések rendszere a karolingkori írásreform végrehajtása során végérvényesen a használatosabb, helyyel-közzel egyedül használt rövidítési rendszerre lett. Az erre irányuló törekvések, különben, mint előbb már láttuk, szinte a rendszer megjelenésével egyidejűek. Érthető ez, hiszen az összevonásos rövidítés sokkal kevesebb félreértésre, tévedésre adott lehetőséget, mint az értelmezést sok esetben teljesen a szövegösszefüggésre bízó elhagyásos rövidítés.

221. A korai karoling kéziratokban még teljesen megállapított rövidítéshasználattal nem találkozunk. Egy VIII. századvégi budapesti töredék /Fragm. lat. 4./ voltaképpen csak az /insularis eredetű/ { jelet ismeri és használja mind az elhagyás, mind az összevonás és nasalis jelzésére: tam: tamen, sic: sicut, au: aut, autem, scōrū: sanctorum, scōs: sanctos, eccliam: ecclesiam, sōt: p̄dixi: predixi, ē: est.

222. De csakhamar kialakult a középkor IX.-től a Xv.sz. végéig használatos rövidítési gyakorlata. Ez a siglák használatát eléggé elhanyagolta. A római kuria, mely az antik írásbeliség hagyományait inkább őrizte, különösen registrálási szokásaiban alkalmazta az ilyesféle siglákat: a. s. : apostolica scripta, S.A. : Sedes Apostolica, J. P. : In Perpetuum stb. Pénznemeket szintén siglával irtak: l: libra, s. = solidus, d : denarius, f. r. : florenus Rhenensis.

223. A XIII. század táján a középkornak ez a voltaképpeni rövidítési rendszere már szelvében használatos volt és az un. egyetemi kódexekben, de a kor többi kéziratában is jórészt, szinte alig találunk olyan szót, amit ne rövidítettek volna. Különösen a gótikus kurziv betűvel irt kódexekben tapasztaljuk ezt. Kétségtelenül a műveltség laicizálódásával a mind szélesebb tömegek bevonása az írástudásba, a könyveknek ezzel kapcsolatosan hatalmasn megnőtt kereslete okozta ezt. A XV. században, a humanista íráskorszak beköszöntésével, a rövidítések, a humanisták "klasszikus" mintáihoz híven, mind ritkábbak lesznek és néhány tipikus esettől e et, ꝥ us, — m, n, eltekintve a következő század elején el is tűnnek. Meg kell még azt is említenünk, hogy nem a latin, vulgáris, anyanyelvű kéziratokban a rövidítések min-

dig igen ritkák voltak. Ezt hazai magyar kódexeinkben, a nyelv-
 emlékekben is megfigyelhetjük. A jelenség okát, minden bizonnyal
 a helyesírás bizonytalanságában, az egyes betűk változó hangér-
 tékében kell megtalálnunk.

224. Amikor a rövidítésekről kezdtünk tárgyalni szó volt bi-
 zonyos rövidítési lexikonokról, szótárakról és gyűjteményekről,
 melyeket haszonnal forgathatunk, ha kéziratok olvasása közben
 valami rövidítés feloldása tekintetében kétségünk támadna. A
gyakorlatban a dolog nem ilyen egyszerű és pedig annál kevésbé,
 minél inkább közeledünk a középkori rövidítések használatának "vi-
 rágkorához", az un. egyetemi iráskorszakhoz, a XIII-XIV század-
 hoz, a nagy bizalommal kézbevevett "Cappelli" és társai annál keve-
 sebbet fognak rajtunk segíteni. A még sok századon át is haszná-
 lathan volt rövidítések alakja is megváltozik a különböző korok
 változó "gót" betűvonaláiban és a koronként és országonként más-
 ként írógató scriptorok kezén. De nemcsak a grafikus változtatha-
 tóság teszi nehezzé a rövidítések olvasását, helyesebben feloldá-
 sát, hanem az is, hogy a középkor rövidítéseinek csak egy része
 - igaz, hogy nem jelentéktelen része - szorítható be csupán a
 klasszikus kortól örökölt két nagy kategóriába: az összevonásos,
 vagy az elhagyásos rövidítések közé. Egy elég nagy csoport - bár-
 mennyire is redukálható a két főrendszer valamelyikére - önálló-
 ságát meg fogja őrizni. Ezek az un. megegyezőes, "konvencionális"
 jelek, melyeknek olvashatóságát a rövidítési szabályok valamelyi-
 kének az alkalmazása önmagában még nem teszi lehetővé, hanem csak
 is a szöveggel, a tárggyal való beható ismerkedés. Ennek révén
 ugyanis meg fogjuk tudni, hogy a stereotip kifejezések, melyek
 szokásos előadási módban gyakran ismétlődnek, melyik különöse és
 feloldhatatlannak látszó rövidítésben rejtőzködnek. Leggyakoribb
 ez a skolasztikus kéziratoknál, de éppen nem ritka a jogi és rész-
 ben az orvosi kódexekben sem. Lássunk egynéhányat: $\sqrt[2]{q \bar{m}}$:

videtur quod non, $\partial \partial q$: dicendum quod $s \overset{2}{\eta}$: sed contra,
 $\overset{2}{p}$: proceditur, $\bar{e} \bar{e}$: esse, \bar{v} videlicet, .s. : scilicet,
 $\overset{2}{q}$: quaeritur, ./- ./. id est .

225. Ebben az iráskorszakban különösen nagy teret hódított
 még a különleges jelek használata. Ezek közül a legfontosabbakat
 alább egy táblázatban fogjuk látni. De ezekkel kapcsolatban kell

megemliteni, az előző századokban ritkábban használt "littera supraposita", most kezd használatosabb lenni, mégpedig mind a konvencionális, mind a különleges rövidítési jelcsoportokban.

226. Az elmondottakat összefoglalva: a középkor folyamán régebbi - karolingkori - kódexekben, meg a koraközépkori egyébként meglehetősen ritka nagybetűs kéziratokban csak kevés rövidítést találunk. Sokkal számosabbak a jobbi kéziratokban. Az ezredik évet megelőző 1 kódexekben, de méginkább a kurzív írásos oklevelekben gyakoribbak a siglák és az elhagyásos rövidítések, míg ezután már csak kivételesen fordulnak elő. Ettől kezdve az összevonásos rövidítés két leszármazottjával, konvencionális és a különleges jelcsoporttal együtt, a szinte egyeduralkodó abbreviációs rendszerre lesz.

Kétségtelen, hogy a középkori rövidítések értelmezése, feloldása néha nem csekély nehézségeket okoz, de általában mindig lehetséges, mert a középkori rövidítési rendszer, néhány ritka és kivételes esettől eltekintve, mindig bizonyos szabályokhoz alkalmazkodott és ezeket a szabályokat a sceptorok nagy része tiszteletben is tartotta.

227. Példák a rövidítésekre:

Elhagyásos rövidítések: an: ante, ap: apud, aut: autem, Dat: datum, Imp.: imperator, in.: inde, incar: incarnatio, indic: indictio, not.: notarius.

Összevonásos rövidítések: aia: aia : anima, coe commune, mre: matre, mse: mense, oia: omnia, oio: omnino, roe: ratione, sca, scs: sancta, sanctus, scia: scientia, spm: spiritium, spr: semper, vr: vester, XPS: Christus, tmn: tamen.

Felülírt betűvel: d̄: dicit, ḡ: erga, ġ: igitur, g̈: ergo, h̄: hic, ḣ: homo, m̄: mihi, ṁ: modo, n̄: nec, ū: uero.

Különleges jelek: - m, vagy n elhagyása, ʒ : r, vagy er, vagy r betűs szótag, ʒʒ : us, os, vagy g, ʒ cum, vagy con a szó elején, ʒ a szó végén rum. Példák: enī: enim, hēs: haeres, virtʒ : virtus, dat̄: datur ʒ munis: communis, quo ʒ : quorum, 7 : et, j, q : que;

p̄: prae, ṗ: per, par, p̄: pro, q̄: qui, q̇: que, q̈: quod,

228. Az ókor írásos emlékeiben, mint még a koraközépkoriban is részben, nem találkozunk a központoszással. Később és lassan-ként jelennek meg csak ilyen jelek. Az ókori grammatikus központoszási elméletei, melyeket Sevilla-i Isidor ujtott fel és foglalt össze /VII.sz./, a legrégibb kéziratokban alig hagytak nyomot.

229. A legrégibb szövegek, mint láttuk nem is folyamatos, hanem egyenesen megszakítatlan írással /scripttio continua/ íródtak. Azaz sem a szavak, sem az egyes betűk, de még kevésbé a mondatok egymástól elválasztva nincsenek. Az olvasás könnyebbé tételé érdekében azonban idővel kénytelenek voltak bizonyos, a szöveget tagoló jeleket használni. Teljesen egységes és szabályos központoszási később sem alakult ki. Ennek egyébként sem az volt a szerepe, mint a miénknek. Nem annyira a mondat nyelvtani és logikus tagadására szolgált, mint inkább a prosodia, a ritmus jelölésére.

230. Az első lépés a szavak szétválasztása volt. Ez eleinte nem üresen hagyott térközzel, hanem - epigrafikus és papirusz emlékek tanúsága szerint - a megfelelő betűk között elhelyezett pontokkal történt.

231. A kapitális és unciális írásos kódexekben egészen a VI. századig nem használtak interpunkciós jeleket, hanem az ilyen kódexekben esetleg felmerülő központoszási későbbi kezdek munkája. A scriptio continua nem csupán az antik kéziratok sajátossága maradt, hanem az un. nemzeti íráskorszakban is megfigyelhető, igaz, hogy a ligatúrák által már teljesen keresztül nem vihető formában. A szavak külön írását, a mondatok világos széttagolását azonban csak a karoling reform valósította meg.

232. Ez azonban még nem volt azonos a valódi interpunkcióval. Ez csak fokozatosan valósulhatott meg. Mindenekelőtt szöveg ritmikus jellegének - gondolat, vagy metrum ritmikus - jellegének érzékeltetésére törekedtek azáltal, hogy a periódusokat /nem szavakat és mondatokat/ kis térközőkkel különítették el egymástól. Ezt mondták a középkorban "per cola et commata" distinkciónak. Vulgátájában már Hieronymus is igyekezett ezt, ahol lehetett, ahol elkerülhetetlen volt - zsoltároknál - alkalmazni, az ő nyomán azután más egyházi szövegekben is szokásba jött, de az okleveleknél csak igen ritkán használták. Liturgikus kódexekben jele-

nik meg először és leggyakrabban a ritmusjelölő interpunctió, melynek zenei értéke is volt: a recitálás kádenciáit jelölte.

233. Bár a klasszikus kor másolóinak gyakorlatát a központosítás majdnem teljesen figyelmen kívül hagyásával jellemezte, a legrégibb interpunctió elméletet mégis már az antikvitásban dolgozták ki. Aristophanes /I.e. II.sz./ kidolgozott egy rendszert, amit a latin grammatikusok is tanítottak, anélkül, hogy a másolókra - mint említettük - különösebb hatást gyakorolt volna, Aristophanes központosítása valóban csak a pontra szorítkozott, melynek különféle elhelyezése különböző értelmet adott. Ha a sor fölé irták, a mi mondatbefejező pontunknak felel meg, a neve: periodus /circuitus, diestinctio finalis/, a sor közepére került pont a mai pontosvessző megfelelője /colon, caesum, incisum, pausa media/, a sor alján lévő pont végül a mai vessző jele volt /comma, membrum, pausa minima, subdistinctio/.

Egy másik interpunctió rendszer abban állt, hogy a vessző alá helyezett pont a mai pontos vesszőt, két, három pont pedig a pausa finalist jelölte.

234. A VII. századtól kezdve római és insularis írásos kódexekben a következő a központosítás: 1. comma balról jobbra felé a sorközépen, a distinctio suspensiva: vessző, kérdőjel, felkiáltójel, 2. colon a sor aljára helyezett pont /membrum és metrum is/ distinctio constans: pont, 3. periodus pontosvessző formájában a distinctio definitiva vagy finitiva, a beszéd egy gondolatilag összetartozó részének befejezését jelölte.

Az előbb említett budapesti töredék csak két jelet ismer . . . , nagyjából, de nem következetesen a mai vessző és pont használata szerint.

235. Az egyes íróiskoláknak megfelelően igen sok központosítási megoldás alakult ki. A VIII-IX. századtól kezdve az interpunctió jelek megjelennek az oklevelekben a pápai kancellária kiadványaiban is. Az utóbbi igen sokáig, a XIII. századig két jelet használt a sor alján lévő pontot, a mi vesszőnek megfelelően és a pont jeleként: Itt kell megemlíteni, a beneventán-montecassinói kódexek központosítás jelzési módját is. A pont egyformán jelentett vesszőt, pontos vesszőt és kettős pontot, háromszög alakban elhelyezett három pont a mondatbefejező pont volt, míg egy kicsiny felfordított hetes a kérdőjel két pont kíséretében. Ezt a mondat elején és végén - mint még ma is a spanyolok - leírták.

A felkiáltó jelet viszont a mondat első magánhangzója és utolsó betűje fölé helyezett ponttal fejezték ki.

A sokféle, egymástól nem is lényegtelenül eltérő interpunkciós szisztema részletes tárgyalásától el kell tekintenünk. De nem hagyhatjuk megemlítés nélkül a XIII-XIV század legelterjedtebb központosítását.

236. A XIII. század interpunkciós rendszere lényegében három jelre redukálható: 1. a comma, amit *distinctio imperfecta*nak mondták, a mi vesszőnk megfelelő értékével rendelkezett, 2. colon, a *distinctio constans*: vagy; jelentésben, 3. periodus . , a *distinctio finalis*, mondatbefejező használatában.

237. A XIV. században a központosáshoz négy fő és három segédjelet használtak. A négy lényeges jel a következő: 1. virgula /,/, a *subdistinctio* jeléül - 2. comma /!/ kettőspont, - 3. colon /./ pontos vessző, - 4. periodus /1/ a mondat vége. A járulékos jelek: 1. *punctum geminatum*.. hiányjel - 2. *semipunctum* /./ a sor közepén elválasztójel.- A XV. század közepétől kettős vonallal jelölték. - 3. kérdőjel /?/ a mai használat szerint. A felkiáltójellel ebben a rendszerben még nem találkozunk. Az *exclamativa*, vagy *admirativa clausula* jelzésére rendszerint a comma szolgált, míg végül a humanisták kizáróan erre a célra kezdték használni.

238. A szövegben való tájékozódást még az *un. reordinationis* jelek is elősegítették. Egy szónak a sor végén le nem irt és utólag pótoltt betűit a szó fölé irták és az egészet négyszögbe, vagy ovális keretbe foglalták ezt nevezték *accollationak*. A toldalékok, glosszák, kiemelések stb. jelzésére lényegében a mai jeleket: nyilak, hullámvonalak, stb. használták.

239. A szöveg főbb részeinek megkülönböztetésére szolgáltak a már igen régtől használt paragrafus jelek, melyeknek eredeti formája a digamma volt: \wedge . Igen valószínű, hogy eredetileg a *paragrapheus* szó siglája P torsult erre a formára. Később az S betű szolgált erre a célra /separetur, segregetur/, ebből később a XV. században a ma ismeretes *paragrapheus* jel alakult ki.

240. Kritikai jelekként már az alexandriai grammatikusok is a pontokat használták, melyeket a törlendő szó fölé, alá, vagy köré helyeztek. *Subpunctare*, *circumducere* később a középkorban *expungere*, tehát annyit jelent, hogy kitörölni. Az *expunctio*t még az *obelos*, vagy *schéδιο* is jelezte, szög, vagy nyárs formában,

amit a szóra magára rajzoltak, "hogy nyíl módjára döfje át a feleslegeseket, a hibásakat még átszőgezze" - "ut quasi sagitta iugulet supervacua, atque falsa confodiat". Ugyanilyen célt szolgált a betűk kerek formáinak tintával kitöltése. Az obelus fölött egy kis pont /superne appunctatus/ azt a célt szolgált, hogy a szó kétes olvasására hívja fel a figyelmet. Míg szavak, versek, vagy betűk felcserélésére két-két függőleges és párhuzamos vonal hívta fel a figyelmet, pl.: . || ad = eum ÷ eum da. Hasonló célra szolgáltak az asteriscus különféle formái is.

241. Hangsúly jelölésre többnyire a vesszőt, pl. az i betűnél, *í* különösen, ha az m és n betűk lábaitól kellett megkülönböztetni; ritkán a pontot használták. (Ezekről a zenei jelek-nél többet.) Különleges esetük az un. accentus sicilicus, melyet olyan magánhangzó fölé helyeztek, mely után kettős mássalhangzó következett. A zárójel a XV. században jelenik meg, teljesen a maihoz hasonló használatban.

I. FÜGGELÉK

Hangjegyírás

242. A hangjegyírás kialakulása az egyszerű betűjelekhez hasonlóan sok évszázad munkája volt. A fejlődés később indult meg és mintegy ezer évet vett igénybe, míg a mai hangjegyek közvetlen elődjai kifermálódtak és az énekeskönyvek lapjain megjelentek.

243. A zenei hangjelölésnek a tudományos kutatás számára elérhető legkezdetlegesebb formáit azokban a hangsúly-jelekben kell látnunk, melyek már a IV. század előtt nyilvános előadásra szánt egyházi szövegek fölött megjelennek. Voltaképpen nem voltak ezek mások, mint a görög beszédnek az alexandriai hellenisták megállapította három hangsúlyának a magas, vagy éles /prosódia oxeia/, tompa vagy mély /prosódia bareia/, és a prosódia peristomené jelei. Latinul egyezeket accentus acutus, gravis és circumflexus névvel illették. Jelölési módjuk a következő: / , \ , ^ . Ezekből a hangsúly-jelekből alakultak ki később a szöveg rectiálásának bizonyos változatait már nagyobb részletességgel reprodukáló un. ekphonetikus jelek.

244. Amilyen mértékben melodikusabb lett az addig csak recitált szöveg előadása, és később, amilyen mértékben lettek változatosabbak az addig csak igen egyszerű dallamok olyan mértékben lett problémátikusabb a dallam pontosabb rögzítése. Mivel a gregorián dallamok hiteles előadása mindenképpen valami retorikus, deklamációs jellegű, egészen természetesnek látszott, hogy a dallamjelölés is a rétori előadást alapjaiban szabályozó hangsúly jelek alkalmazásával induljon el. A zenepaleográfusok között ugyan e tekintetben még folyik a vita, de a magunk részéről paleográfiailag ésszerűbb megoldást nem tudunk elképzelni. Hiszen láttuk, hogy a

betű kialakulásának utja is a szótagtól vezetett a megkülönböztetett hangértékkel bíró jelig, a betűig. A zenei jelölés is csak ezt az utat követhette a szótag egy alapvető retorikai tulajdonságának a jelét lehetett módosítva felhasználni a zenei érték és tulajdonságok jelölésére is.

245. A legrégebbi dallam-jelölési mód, a neumák grafikai elemzése mindenestre az utóbbi nézetet támogatja. A neumák már kettőtől-négy hangig ábrázolják a melódia egy szótagra eső részét. Néhány neumát középkori elnevezésével itt is bemutatunk:

Két hangból álló neumák: , /Pes, Podatus/, , /Clivis/,

Három hangból álló neumák: /Torculus/ , /Porrectus/

Négy hangból álló neumák: /Torculus resupinus/ /Porrectus flexus/.

246. A neuma azonban még nem volt hangjegy. Legalább a zenei jelölésnek mai értelmében nem. Rendeltetése csak az volt, hogy dallam általános menetét emlékezetbe idézze. Nagyjából azt a szerepet töltötte be grafikailag, amit a karvezető gesztusai és mimikája. Az elnevezés maga neuma: intés, is erre utal. A neumás dallam-jelölés tehát még nem adja a melódia teljes és pontos zenei képét. Magasságra és időértékre csak következtetni tudunk, anélkül, hogy a dallam mai hangjelölési módokkal elérhető pontos ábrázolását elérhetnénk. A középkorban azonban az énekkutatás - legalább a XIII. századig - nem könyvből és hangjegyek ismeretében történt, hanem kizárólag előéneklés után, füllel. Az énekkiskola vezetője a praecentor, a cantórkanonok, vagy szerzetes a melódiát ugyanígy tanulta meg és ezt az áthagyományozott dallamot csak - ha tudta - az előadásmódra nézve finomította és dolgozta ki. A neumás dallamjelölés tehát lényegében csak elősegítette a zenei áthagyományozódást, nem egyedül végezte azt. A neumák mindössze a dallam pontosabb emlékezetbe idézését - recordalását célozták. Ezért is nevezték a középkori énekorákat recordationak.

247. Mivel ez az élő énekkutatási gyakorlat sok bizonytalanságra és pontatlanságra adott alkalmat, először a magasság pontosabb érzékeltetésére a neuma mezőt egy vonallal két részre osztották. Így már könnyebben lehetett különbséget tenni a magasabb és kevésbé magas hangok között. Ez már az 1000 év tá-

ján megtörtént. A vonal-rendszert véglegesen négy-vonalassá Guido d'Arezzo fejlesztette. Az - eredetileg többszínű - vonalak közt elhelyezett neumák már lehetővé tették a dallamnak nagyobb nehézségek nélkül lapról olvasását. Ezzel a régi vonal nélküli - "in campo aperto" - a hangjelölés meg is szűnt.

248. A dallamjelölés ezután két ágon fejlődött tovább. A St. Galleni - délnémet gyakorlatban - amit ugyilátszik Magyarországon is nagyrészen követtek - a neumák kivitelben gótikusabbak és írásban tagoltabbak lesznek ugyan és így kerülnek be a gótikus kor énekeskönyveibe, a középkor végén még a nyomtatottakba is, de az eredeti neuma forma jellegzetességeit megtartották, ezért még XVI. századi formájukban is patkószeg neumáknak mondják őket: A francia, angol és olasz neuma írók azonban már igen korán, még a "campo aperto" gyakorlat idején igyekeztek a neumákat pontokra bontani, azaz az egyes hangokat önállóan jelölni. E gyakorlat kiindulási helyéről aquitániai, az egyes pontok egymástól való eltávolítása miatt pedig diastématikus elnevezést viseli. /Diastéma: távolság/.

249. Ez az aquitániai pont-neuma a közvetlen őse, mind a gregorián négyzetű, mindpedig a világ zene kerek hangjegyeinek. Az aquitániai pontokból ugyanis a XIII. századtól már négyzetek lettek, melyek "Nota romana", vagy "Nota quadrata" néven váltak ismeretessé és a XIV. századtól kezdve mind általánosabb használatúvá. A többszólamu egyházi és a világi zene általában használt hangjegyformája rombuszalaku.

250. Magyarországon a legrégebb neumas emlékek Hartvik Agenda Pontificalisában fordulnak elő. Az első teljes zenei kódexünk, az un. gráci antifonálé a XII. század első évtizedeiből való, most áll kiadás előtt. Ezek, valamint a Pray-kódex neumáinak egy része a St. Galleni típust képviselik. De már ebben is jelentős francia metzi dialektusú hangjegyírási részlet található. A Halotti-beszéd kódexének somogyvári részében pedig - középeurópai viszonylatban nagy ritkaság - aquitániai pont neumákkal is találkozunk. A hazai fejlődés ezután a sanktgalleni és a metzi notatio elemeinek felhasználásával alakult ki később egy sajátosan magyar neumasírás. Ezt jellemzi a felfelé haladó /scandicus/ neumák hangjainak egybefűzése, egyetlen görbe vonallal ábrázolása. A lefelé haladó /climacus/ neumák függőleges irányt tartanak. Jellemzi végül a magyar notatiót a legömbölyített formákra hajlam. /Szigeti Kilián/.

251. A magyarországi hangjegyrítés ilyen kurzivszerű alakulása, talán a magyarországi énekképzésben található magyarizációját. A váradi káptalani iskola énekképzési rendje a XIV. sz. első felében előírta, hogy az ott felsorolt nagyobb ünnepek előestéjén, továbbá szombaton attól kezdve, hogy az első harangszó a vecsernyére elhangzott egészen estig az iskolások az ünnepnap és esetleg a következő hét ünnepeire való énekek szövegének és dallamának leírásával foglalkozkodjanak. /Bunyitay, A váradi káptalan legrégebbi statutumai, Nagyvárad 1886, 96/. Ha ennyit kellett írni és viszonylag gyorsan, szöveget és hangjegyet, érthető, hogy a notatio is követte a szövegírását valamiféle kurziválódás irányába.

252. Az iskolások akik így írták az ünnepi zsoltosok dalmatait nem készültek mind egyházi pályára. Sokan, igen sokan a hazai világi értelmiség, a deákiség számát gyarapították. Az ő zenei műveltségük is a középkori ars musicae sajátosságaival egyezett, de elméletben és gyakorlatban egyaránt biztosan megalapozott írásos hagyományt képviselt. Hozzáértésük mértékét egy adattal világítanánk meg. Amikor Bártfa város az ottani Szent Egyed templom részére antifonáskönyvet másoltat, a megbízott bémásoló azt írja, hogy az eperjesi példányok után indul, mivel a bártfai könyvek "hibásak és nem kifogástalanok". De tudják ezt Anfra András jegyző ur és Czepszer Pál ur is. /Forrásszemelvények, 219/. A két bártfai polgár, csak a hazai litteratus műveltséggel nyert zenei tudás birtokában nyilatkozhatott így. A litteratus, a deák írásgyakorlatának rövid számbavételével zártuk az írás középkori hazai történetének áttekintését. Ugyanígy, a világi értelmiség notációs ismereteit illeti az utolsó szó a hangjegyrítésnél.

II. PÜGGELÉK

A magyar rovásírás

253. Rovásírásnak nevezük a fafelületre késsel vágott rótt betűkkel írást. Ilyen rovásírással rendelkezett több nép, így a régi germánok is runáknak nevezett rovásbetűket használtak. Itt, a magyarországi íráshasználatról elmondottakhoz kiegészítésképpen, röviden, a magyar rovásírást ismertetjük.

254. A rovásírás egykori létezését a múlt századi történetírás bizonyos kétkedéssel fogadta. Kétségtelen azonban, hogy egykori használatát számos és köztük néhány valóban tekintélyes forrás, valamint több fennmaradt emlék bizonyítja. Ma azonban már Sebestyén Gyula és Németh Gyula kutatásai és eredményei nyomán a rovásírás tényleges léte, egykori használata - legtovább a székelységben - kétségbevonhatatlan. Németh Gyula /A magyar rovásírás - A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/2 - Budapest 1934/ az írás eredetét, paleográfiáját és használatának történetét véglegesnek tekinthető módon tisztázta. Az alábbiakban is őt követjük.

255. Az írás létezését említik középkori krónikáink közül a bővebb szerkesztések, Kézai és a XIV. századi krónika. A XV. században Thuróczi János krónikájában még pontosabban ír a "szittyá betűkről" /Scythicae litterae/, majd az egész humanista történetírás Bonfini, Oláh Miklós, Benczédi Székely István, Verancsics Antal végezetül Szamosközy István egybehangzóan tud a székelyek rovásírásáról, melyet a legutóbb említett Szamosközy még gyakorlatból ismert és néhány szót ezzel le is írt.

256. Az emlékek sorozatában legjelentősebb az un. nikosburgi abacé, ma az Országos Széchényi Könyvtárban /XV.sz./; legrégebbinek látszik, viszont a székelyderzsi felirat. Legterjedelmesebb a Luigi 7. Marsigli császári hadmérnök által 1590 táján Erdélyben másolt és értelmezett rovásírásos naptár. Eredetiben maradt meg a csikszentmihályi templom felirata /Németh, 7-9/ 1501-ből. Konstantinápolyból ismert, egy ma már eltűnt felirat 1515-ből II. Ulászló egyik, a szultánhoz küldött követének kezétől. Bögöz és Enlaka székely községekben is vannak még XV-XVI századi rovásírásos feliratok, Szamosközy István /+1612/ mint említettük kézizben használta ezt az írást. Telegdi János a XVI. sz. végén részletesen ismertette, Kájoni János pedig száz és mulva ismét egy abécét tudott még leírni.

257. A rovásírás abécéje a különböző emlékekben különböző betűformákat, és nagyjából ilyen általános képet mutat.

a	b	c	cs	d	ee'	è	f	g	gy
74	x	↑	11	Y+	z	z ⊕ ⊕	4	//	✱

h	ii	j	k	q	l	ly	m
mb	n	ny	oó	ö ö	p	r	
s	sz	t	ty	uú	ü ü	v	z
zs							

258. Az ábécéből kiderül, hogy ez az írás valóban csak rovásírás lehetett. Sajátosságait Németh Gyula így sorolja fel. Az írás jobbról balra halad. Az egyes szók elválasztására pontokat használtak. Bőven használnak ligaturákat: ent; nt; ant stb.; vagy inkább nexusokat; a magánhangzókat általában és eleinte nem jelölték. A két utóbbi körülmény aránylag gyorsá tette a rovások kivitelezését, bár jegyzésszerű irássá az íróeszköz és anyag sajátosságai miatt nem fejlődhetett. Így is - Oláh Miklós szerint - főleg levelezésben használták.

259. Története korábbi korszakaiban eléggé bizonytalan. Németh Gyula azonban teljes bizonyossággal állapíthatta meg, hogy "a magyar rovásírás a türk írás családjába tartozik. A türk műveltség valóban erősen hatott a VI. századtól kezdve a magyarságra. Tény az is, hogy a magyar írásnak tizenhat betűje mutat hasonlóságot türk betűkkel. De egyes jelek a görög ábécéből származnak /a, f, h, l/, melyeket a magánhangzók pontosabb, illetőleg a türkőknél hiányzó hangok jelölésére vettek át. Feltűnő továbbá az e és o jelének egyezése a glagolit³ írás megfelelő betűivel. Ezek a betűk a szamaritánus írásból kerülhettek a glagolit ábécébe. Onét származottnak mondja Németh Gyula a rovásírás e két betűjét, mivel ez az írás "ismert alakját a Pontus vidékén nyerte" és ott ez a zsidó szekta nem volt ismeretlen.

260. "A székely írás tehát a pogány magyarságnak általánosan használt írása, amelyet a kereszténység megsemmisített, amely

azonban megmaradt az elkülönülve és önálló szervezetben élő székelyeknél." Ehhez hozzátehetjük, hogy a kereszténység felvételének következménye volt a nyugati írástudás és írástudó megjelenése Magyarországon. Ennek folyamatát az előzőkben láttuk. Ez az írástudás együtt járt a latin nyelv ismeretével annyira, hogy "írástudó módjára szólni" /litteratorie loqui/ egyértelmű volt a latin beszéddel. A latinul tudás a kialakuló hazai értelmiség műveltségének legalapvetőbb ténye és ismertető jele. A litteratus, azért deák, mert latinul beszél és ír: latinul, azaz deákosan. Műveltségének, litteraturájának alapvető vonása tehát a latin betű szükségszerű és kizárólagos használata. Ez általános társadalmi gyakorlat mellett a rovásírás valóban csak, mint helyi kuriósum maradhatott fenn. De maga létezésének és használatának ténye, a hazai, különösen magánjellegű írásbeliség majdani összképébe illeszthetőség szempontjából, jelentősen látszó és közelebbről vizsgálendő tény.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

AT VENVS ASCANIO PLACIDAM PER MEM
IN RIGAT' ET FOTVM GREMIO DEATOLLI
IDALIAELUCOS' VBI MOLLISSIMARACN
FLORIBVS' ET DVLCI ADSPIRANS COME
IAMQ' IBAT DICTO PARENSE ET DONACN
REGIA PORTABAT TYRIIS DVCE LAETVS
CVM VENIT AVLAEIS IAM SERIGINAS
AVREA COMPOSUIT SPONDA' MEDIAN

(at venus ascanio placidam per mem[bra quietem]
inrigat' et fotum gremio dea tollit[in altos]
idaliae lucos' ubi mollis amaracu[s illum]
floribus' et dulci adspirans comp[lectitur umbra]

iamque ibat dicto parens et dona cu[pide]
regia portabat tyriis' duce laetus[achate]
cum venit'aulaeis iam se regine s[uperbis]
aurea composuit sponda' mediam[que locavit]

SCALAE IMPROVISO SUBITUSQUE APPARUIT IGNIS
DISCURRUNT ALII AD PORTAS PRIMOSQUE TRUCIDANT
FERRUM ALII TORQUENT ET OBUMBRA'NT AETHERA TELIS
IPSE INTER PRIMOS DEXTRAM SUB MOENIA TENDIT
AENEAS MAGNAQUE INCUSAT VOCE LATINA
TESTATURQUE DEOS ITERUM SE AD PROELIA COGI
BIS IAM ITALOS HOSTIS HAEC ALTERA FOEDERA RUMPI
EXORITUR TREPIDOS INTER DISCORDIA CIVES
URBEM ALII RESAERARE IUBENT ET PANDERE PORTAS
DARDANIDIS IPSUMQUE TRAHUNT IN MOENIA REGEM

(Scale improvise. subitusque apparuit ignis.
discurrunt alii ad portas. primosque trucidant.
ferrum alii torquent. et obumbra'nt aethera telis.
ipse inter primos. dextram sub moenia tendit
aeneas. magna que incusat voce latinum.)

testaturque deos. iterum se ad proelia cogi.
bis iam. italos hostis. haec altera foedera rumpi.
exoritur trepidos inter discordia cives.
urbem alii reserare iubent. et pandere portas
dardanidis. ipsumque trahunt in moenia regem.)

AREA CUM PRIMIS INGENTI AEQUANDA CYLINDRO.
 ET VERTENDA MANU ET CRETA SOLIDANDA TENACI.
 NE SUBEANT HERBAE NEU PULVERE VICTA FATISCAT.
 TUM VARIAE INLUDANT PESTES. SAepe EXIGUUS MUS.
 SUB TERRIS. POSUITQUE DOMOS. ATQUE HORREA FECIT.
 AUT OCULIS CAPTI FODERE CUBILIA TALPAE.
 INVENTUSQUE CAVIS BUFO. ET QVAE PLURIMA TERRAE
 MONSTRA FERUNT. POPULATQUE INGENTEM FARRIS ACERV[UM]

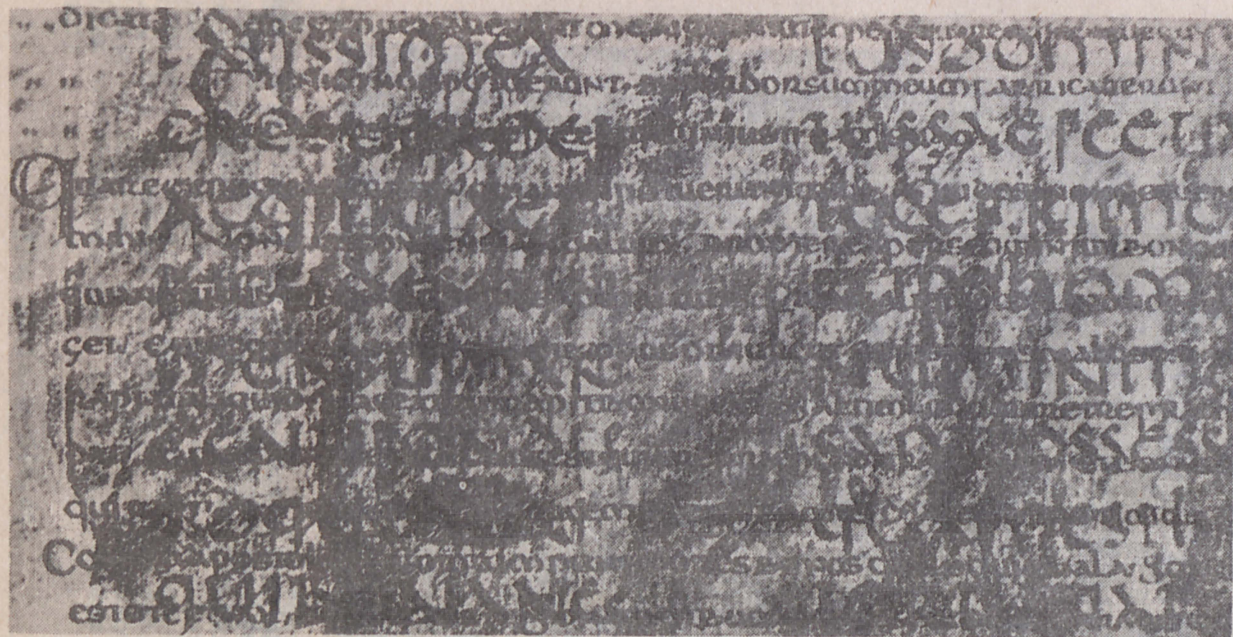
(area cum primis ingenti aequanda cylindro.
 et vertenda manu et creta solidanda tenaci.
 ne subeant herbae. neu pulvere victa fatiscat.
 tum variae inludant pestes. saepe exiguus mus.
 sub terris. posuitque domos. atque horrea fecit.
 aut oculis capti fodere cubilia talpae.
 inventusque cavis bufo. et quae plurima terrae
 monstra ferunt. populatque ingentem farris acerv[um])

2/b. Capitalis rustica 494 elött.

HOC ILLUD GERMANA FUIT ME FRAUDE PETEBAS.
 HOC ROGUS ISTI MIHI HOC IGNIS QUE PARABANT
 QUID PRIMUM DESERTA QUAEERER COMITEMNE SOROREM
 CARTHAGO AUT ANTIQUA TYROS FLAMMAEQUE FURENTES.
 SPRÆVISTI MORIENS EADEM ME AD FATA VOCASSES.
 IDEM AMBAS FERRO DOLOR ADQUE EADEM HORA TULISSET.
 ORE LEGAM SIC FATA GRADUS EVASERAT ALTOS.

(hoc illud germana fuit me fraude petebas.
 hoc rogas iste mihi hoc ignis que parabant.
 quid primum deserta quaerer comitemne sororem
 carthago aut antiqua tyros flammaeque furentes.
 sprævisti moriens eadem me ad fata vocasses.
 idem ambas ferro dolor adque eadem hora tulisset.

his etiam struxi manibus patriosque vocavi
 voce deos sic te ut posita crudelis abessem.
 exstincti te meque soror populumque patresque
 sidonios urbemque tuam date volnera lymphis
 abluam et extremus si quis super halitus errat

(latissime a
 gros vero et
 aedificia et
 pecudes et in

mensum ar
 genti pondus
 adque auri
 qui bona nec

tus domina
 tus saepe etiam
 teterrimo
 rum homi

num immen
 sam possess-
 quam est hic
 fortunatus)

3. Uncialis: IV.sz.

phares autem genuit esrom
esrom autem genuit aram
aram autem genuit aminadab
aminadab autem genuit naasson
naasson autem genuit salmon
salmon autem genuit booz de rachab

(phares autem genuit esrom | esrom autem genuit aram | aram autem
genuit | aminadab | aminadab autem | genuit naasson | naasson autem
genuit salmon | salmon autem genuit | booz de rachab)

3/a. Uncialis 739-760.

P R O P T E R S P E M E N I M I S R A
 H E L E X I E N T H A C C I R C U M
 D A T U S S U M . A T I L L I D I X E
 R U N T A D E U M . N O S N E Q
 L I T T E R A S A C C E P I M U S D E
 T E A I U D A E A . N E Q A D V E
 N I E N S A L I Q U I S F R A T R U M
 N U N T I A V I T A U T L O C U T U S
 E S T Q U I D D E T E M A L U M
 R O G A M U S A U T E M A T E A U D I
 R E Q U A E S E N T I S . N A M
 D E S E C T A H A C N O T U M E S T
 N O B I S Q U I A U B I Q U E I C O N T R A
 D I C I T U R . C U M C O N S T I
 T U I S S E N T A U T E M I L L I D I E M
 V E N E R U N T A D E U M I N H O S P I
 T I U M P L U R E S . Q U I B U S
 E X P O N E B A T T E S T I F I C A N S
 R E G N U M D E I . S U A D E N S Q U E
 E I S D E I E S U E X L E G E M O S I E T
 P R O P H E T I S A M A N E U S Q U E
 A D V E S P E R A M . E T Q U I
 D A M C R E D E B A N T H I S Q U A E
 D I C E B A N T U R . Q U I D A M
 V E R O N O N C R E D E B A N T .

(Propter spem enim israhel catena hac circumdatus sum. At illi
 dixerunt ad eum. Nos neque litteras accepimus de te a iudaea.
 Neque adveniens aliquis fratrum nuntiavit aut locutus est quid
 de te malum. Rogamus autem a te audire quae sentis. Nam de secta
 hac notum est nobis quia ubique ei contradicitur. Cum
 constituisset autem illi diem venerunt ad eum in hospitium
 plures. Quibus exponebat testificans regnum dei. Suadensque
 eis de iesu ex lege mosi et prophetis a mane usque ad vesperam.
 Et quidam credebant his quae dicebantur. Quidam vero non
 credebant)

3/b. Uncialis 546.sz.

IN LOUICIA GROSPO GROSPO
 POMPEIA GAVIANO II VIR IUR DIC
 VI IDUS IULIAS
 PRIVATUS COLONORUM COLONIAE
 VENERIAE CORNELIAE
 POMPEIANORUM SUI STRIGE LXXX
 ACCEPTISSA AB L CAECILIO IUCUNDO
 SESTERTIOS MILLE SE SCENTOS

(cn. pompeio grospho grospho | pompeio gaviano ii vir iur dic | vi
 idus iulias | privatus colonorum coloniae | veneriae corneliae
 pompeianorum ser[vus]scripsi me | accepissa ab l caecilio iucundo |
 sestertios mille se scentos

4. Római kurziv I.u. 59.

UNT; Nemo enim vult esse freneticus etiam
 si videat frenetici vires viribus sanorum es-
 se fortiores; praecipue igitur doctrina sana
 bonitatem propositi et ornet et muniat; inde
 est quippe quod catholicae feminae etiam
 saepius nubtae; Non solum univiris viduis
 sed et uirginibus hereticorum iusto iudicio
 praeferruntur; multi sunt quidem de his tri-
 bus uiribus conjugii viduitatis et uirginitatis
 quaestionum sinus multae perplexitates qui-
 bus disputanda penitrandis uel dissoluen-
 dis et maiore cura opus est et copioso ser-
 mone ut uel in omnibus eis recte sapiamus.

(unt; Nemo enim vult esse freneticus etiam | si videat frenetici vires viribus sanorum es-
 se fortiores; praecipue igitur doctrina sana | bonitatem propositi et ornet et muniat; inde | est
 quippe quod catholicae feminae etiam | saepius nubtae; Non solum univiris viduis | sed et vir-
 ginibus hereticorum iusto iudicio | praeferruntur; multi sunt quidem | de his tri- | bus rebus
 conjugii viduitatis et uirginitatis | quaestionum sinus multae perplexitates qui-
 bus disputanda penitrandis uel dissoluen-
 dis et maiore cura opus est et copioso ser-
 mone ut uel in omnibus eis recte sapiamus)

PAPINIANUS QUOQUE PROBAT:
 DE MILIBRO POTEPTIO DISPUTATIONUM IN POTESTATE
 MANENTE FILIA PATER SPONSOM NUNTIIUM REMIT-
 TERE POTESSET SPONSALIA DISSOLVERE PENE MICTUER-
 SI EMANCIPATA EST NON POTESSET NEQUE NUNTIIUM
 REMITTERE NEQUE QUAE DOTIS CAUSA DATA SUNT
 CONDICERE IPSA ENIM FILIA NUBENDO EFFICIET
 DOTEM ESSE SECUNDICTIONE INQUAE EXTINGUET QUAE
 CAUSA NON SECUTA NASCI POTERIT NISI FORTE
 QUIS PROPONAT ITA DOTEM PATREM PRO EMAN-
 CIPATA FILIA DISCUTSI NUPTIIS NON CON-
 TRACTIS VEL CONTRACTIS SIVE NON CONTRACTIS RE-
 PERERE POTESSET DE DE PATRE TUNC ENIM HABEBIT
 REPETITIONEM:
IULIANUS LIBRO SEXTO DECIMO DIGESTORUM
 SPONSALIA Sicut NUPTIAE CONSENSU CONTRA-
 HENTIIUM FIUNT IDEO Sicut NUPTIIS ITA SPON-
 SALIBUS FILIAE FAMILIAS CONSENTIRE OPORTET:
ULPIANUS LIBRO SINGULARI DE SPONSALIBUS SED
 QUAE PATRIS VOLUNTATI NON REPUGNATE CON-
 SENTIRE INTELLEGITUR TUNC CAUTE SOLUM DISSE-
 TIENDI PATRE LICENTIA FILIAE CONCEDITUR SU-
 DICIIUM MORIBUS VEL TURPEM SPONSUM EI
 PATER ELIGAT:

(Papinianus quoque probat
 Idem libro tertio disputatum in potestate | manente filia pater sponso nuntium remittere
 potest et sponsalia dissolvere enimvero | si emancipata est non potest neque nuntium |
 remittere neque quae dotis causa data sunt | condicere ipsa enim filia nubendo efficiet | dotem
 esse conditionemque extinguet quae | causa non secuta nasci poterit nisi forte | quis proponat
 ita dotem patrem pro emancipata filia dedisse ut si nuptiis non consensit | tunc vel contractis
 vel non contractis repeteret quae dederat tunc enim habebit | repetitionem:
 Iulianus libro sexto decimo digestorum | sponsalia sicut nuptiae consensu contra-
 hentium fiunt ideo sicut nuptiis ita spon-
 salibus filiam familias consentire oportet:
 Ulpianus libro singulari de sponsalibus sed | quae patris voluntati non repugnat
 consentire intellegitur tunc autem solum dissen-
 tiendi a patre licentia filiae conceditur si
 in dignum moribus vel turpem sponsum ei | pater eligat:

115
HUC TRANS IN MARE SAT ROGATE ERGO PATER UT DIMITTAS
EUM IN DOMO PATRIS MEI HABEO ENIM .V. FRATRES UT
TESTATUR ILLIS NE ET IPI SI VENIANT IN LOCUM HUNC TOR
MENTORUM SAT ILLI ABRAHAM HABENT MOYSEN ET
PROPHETAS AUDIANT ILLOS AT ILLE DIXIT NON PATER
ABRAHAM SED SI QUIS EX MORTUIS ERIT AD EOS PAENI
TENTIAM AGENT AUT AUTEM ILLI SI MOYSEN ET PROPHETAS
NON AUDIUNT NEQ: SI QUIS EX MORTUIS RESURREXERIT CREDENT

(huc trans mare et ait rogate ergo pater ut dimittas | eum in domo patris mei habeo enim .v.
fratres ut | testatur illis ne et ipsi veniant in locum hunc tor|mentororum et ait illi abraham
habent moysen et | prophetas audiant illos at ille dixit non pater | abraham sed si quis ex
mortuis erit ad eos paeni|tentiam agent ait autem illi si moysen et prophetas | non audiunt
neque si quis ex mortuis resurrexerit credent)

Similiter & principes sacerdotum
 includebant eum cum scribis
 & senioribus: dicentes alios salvos
 fecit. **S**e ipsum non potest sal-
 vum facere si rex israel est. dis-
 cendat nunc de cruce. **C**rede-
 mus ei. **C**onfidit in domino & nunc li-
 beret eum si vult dicit enim quia
 filius sum.

Gospels (Book of Kells).—End of Seventh Century

(Similiter et principes sacerdotum | includebant eum cum scribis | et
 senioribus dicentes alios salvos | fecit. Se ipsum non potest
 sal | vum facere si rex israel est dis | cendat nunc de cruce et
 crede | mus ei. Confidit in domino et nunc li | beret eum si vult
 dixit enim quia dei | filius sum)

6/b. Insularis VII.sz. vége

iactetur numerus psalmodiarum
 sibi. id est. apud se secreto
 sine cantu. sibi soli si sint soli. sibi vicis
 sum dicendo versus psalmodiarum et ymnorum
 si sunt duo vel plures. et servitutis pen
 sum. id est. tributum quod se debent debent
 sicut servi domino videlicet septem vicibus in
 die et semel in nocte psallere. non negligant
 reddere. id est. reddant diligentem
 et studiose. debent enim habere a blibio

(integra numerum psalmodiarum numerum lec | tionum agant sibi. id est.
 apud se secreto | sine cantu. sibi soli si sint soli. sibi vicis | sim
 dicendo versus psalmodiarum et ymnorum | si sunt duo vel plures. et
 servitutis pen | sum. id est. tributum quod ex debito debent | sicut
 servi domino videlicet septem vicibus in | die et semel in nocte
 psallere. non negli gant reddere. id est. reddant diligenter | et
 studiose. debent enim habere a blibio [theca]).

7. Beneventán 1264-82.

et celum. hoc templum In celo. hoc
mulier amicta sole hoc luna sub pedibus
eius. Tamquam si diceret mulier amicta
sole. et mulier sub pedibus eius. omnia enim
bipartita sunt. Ecclesiam dicit partem suam
sub pedibus habere. Ista pars que sub
pedibus est ad ecclesiam videtur pertinere.

Sed congregatio non est. quia congregatio mu-
lium est. que desuperiores stellas cum
dracone diabolo et suo pseudo profeta.

(est celum. hoc templum In celo. hoc mulier amicta sole: hoc
luna sub pedibus eius. Tamquam si diceret mulier amicta
sole. et mulier sub pedibus eius. omnia enim bipartita sunt. Ecclesiam
dicit partem suam sub pedibus habere. Ista pars que sub pedibus
est ad ecclesiam videtur pertinere. Sed ecclesia non est. quia
congregatio maligna est. que desuperiores stellas cum
dracone diabolo et suo pseudo profeta)

8/b. Vizigót irás. 1109

Age ergo quod cepisti: ut mihi pos
sit cum meo fratre gervasio.
Hodie benignitas salvatoris
occurrere: Tunc astacius comes
iussit eum capite plecti: quumque
decollatus esset beatus prota
sius: ego servus christi phillippus
abstuli eum filio meo
nocte corpora sancta: et in domo
mea de solo teste. In ista arca
saxea sepelivi: credens me.

(Age ergo quod cepisti: ut mihi pos|sit cum meo fratre gervasio: |
hodie benignitas salvatoris | occurrere: Tunc astacius comes |
Iussit eum capite plecti: quumque | decollatus esset beatus
protas|ius: ego servus christi phillippus abstuli cum filio meo
furtim | nocte corpora sancta: et in domo | mea de solo teste. In
Ista arca | saxea sepelivi: credens me)

8/a. Vizigót irás, 919

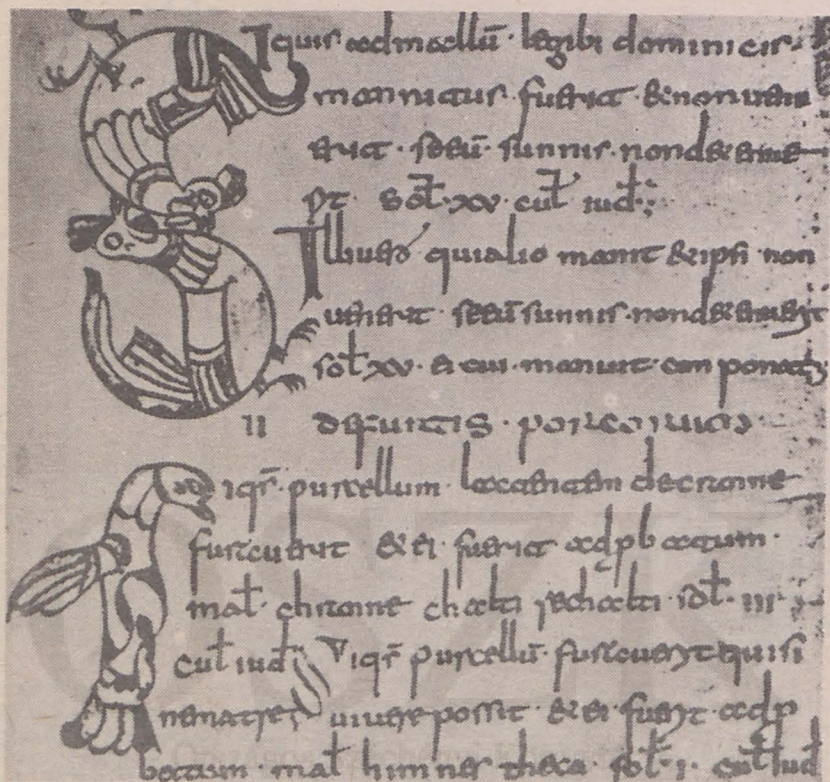
natus est. Omnis qui audit uerbum regni et non
 intellegit. uenit malus. et rapit quod seminatum
 est. In corde eius. hic est. qui secus uiam seminatus
 est. qui autem super petrosam seminatus est.
 hic est qui uerbum audit et continuo cum gau-
 dio accipit illud. non habet autem in se radicem.
 sed est temporalis. propter tribulationem
 et persecutionem. propter uerbum. continuo
 scandalizatur. qui autem est seminatus in spi-

(nantes. omnis qui audit uerbum regni et non | Intellegit. uenit
 malus. et rapit quod seminatum | est. In corde eius. hic est. qui
 secus uiam seminatus | est, qui autem super petrosam seminatus est.
 hic est qui uerbum audit. et continuo cum gau|dio accipit illud.
 non habet autem In se radicem. | sed est temporalis, facta autem
 tribulatione | et persecutione. propter uerbum. continuo |
 scandalizatur, qui autem est seminatus In spi)

9/a. Meroving irás. VII.sz. vége

Inuisibilis repleta ecclesia alienandus. Inde utique pariter uel iam mo-
riturus uel etiam tamquam excommunicatus. Sicut etiam in
hoc paradiso id est ecclesia solent a sacra-
mentis altaris uisibilibus hominibus disciplinae ecclesiae remoueri, et electi
et conlocati eum. Contra paradisi uoluptatis
et hoc significandi gratia. factum est. ut contra paradisi
sum. quod beata uita etiam spiritualiter significabatur
habitaret peccator utique. In miseria et ordinavit cherubim et
flammeam rumpheamque uertitur custodire uiam ligni uitae
hoc per caelestes utique potestates etiam in paradiso uisibili

(inuisibilis . sapientiae . alienandus . Inde utique fuerat uel iam mo|riturus . uel etiam
tamquam excommunicatus . Sicut etiam in | hoc paradiso id est . ecclesia . solent a sacra-
mentis altaris | uisibilibus hominibus . disciplina ecclesiastica removeri; et electi | adam .
et conlocati eum . contra paradisi uoluptatis . | et hoc significandi gratia . factum est .
ut contra paradisi | sum . quod beata uita etiam spiritualiter significabatur | habitaret .
peccator utique in miseria . et ordinavit cherubim et | flammeam rumpheam que uertitur
custodire uiam ligni uitae | hoc per caelestes utique potestates etiam in paradiso uisibili)

(Si quis ad mallum . legibus dominicis . | manitus . fuerit . et
 non venu|erit . se eum . sunnis non detenu|rit . solidos . xv .
 culpabilis iudicetur . | Illi vero . qui alio manit et ipsi non |
 venerit . se eum sunnis . non detenuerit . | solidos xc. ei . cui .
 manuit . componat . | II. de FVRTIS. porcorum | Si quis . puercellum
 lactentem de cranne | furaverit . et ei . fuerit . adprobatum . |
 malberg chranne chalti rechalti . solidos . iiii . | culpabilis
 iudicetur Si quis purcellum furaverit qui si|ne matre vivere
 possit . et ei . fuerit adpro|batum . malberg himnes theca .
 solidum . i . culpabilis iudicetur)

9/c. Meroving irás, 794.

exuberib: caprarum aut ouium pas
torum manu praessis. Longa linea
copiosi lactis effluere. Puer. sur
rexit incolomis. Nos obstupefacti
tanta rei miraculo. id quod ipsa
cogebat ueritas fatebamur. Non
ē. sub caelo. qui martinum possit
imitari.

CONSEQUENTI ITIDEM
TEMPORE. ITER CUM EODE
DUM DIOCESES VISITAT AGEBAMUS
NOBIS NESCIO QUAE NECESSITATE REMO

(ex uberibus caprarum . aut ouium pas|torum manu praessis . longa
linea | copiosi lactis effluere . Puer . sur|rexit incolomis . Nos
obstupefacti | tantae rei miraculo . id quod ipsa | cogebat ueritas
fatebamur . non | esse . sub caelo . qui martinum possit | imitari .
Consequenti itidem | tempore . iter cum eodem | dum dioceses uisitat
agebamus | nobis nescio qua necessitate remo)

10/a. Karoling minuscule IX. sz. eleje

audire gallum de sancti mar
tini virtutibus locuturo
Ubi puellam duodecennem ab
utero mutam curavit
Ubi oleum sub eius benedictio
ne crevit et ampulla cum o
leo quod benedixerat super
constratum marmorempa
vimentum caecidit et in
tegra est inuenta
Ubi ipsius nomine inuocato

(audire gallum de sancti mar|tini virtutibus locuturo | Ubi
puellam doudecennem ab | utero mutam curavit Ubi oleum sub eius
benedictio|ne crevit et ampulla cum o|leo quod benedixerat super|
constratum marmorem pa vimentum caecidit et in|tegra est inuenta|
Ubi ipsius nomine invocato)

10/b. Karoling minuscula IX.sz. eleje

et nollet eam traducere uoluit occulte
dimittere eam. haec autem eo cogitan
te ecce angelus dñi in somnis apparuit
ei dicens. Ioseph fili dauid noli timere
accipere mariam conjugem tuam. quod
enim ex ea nascetur de spū scō est. pariet
autem filium et uocabis nomen eius ihm
Ipse enim saluum faciet populum suum á pe
ccatis eorum. hoc autem totum factū est.
ut adimpleretur quod dictum est á dño
per prophetam dicentem. Ecce uirgo

(et nollet eam traducere uoluit occulte | dimittere eam . Haec
autem eo cogitan | te ecce angelus domini in somnis apparuit ei
dicens. Ioseph fili david noli timere | accipere mariam conjugem
tuam . quod | enim ex ea nascetur de spiritu sancto est. Pariet |
autem filium et uocabis nomen eius iesum | Ipse enim saluum
faciet populum suum á pec | catis eorum. Hoc autem totum factum
est . | ut adimpleretur quod dictum est á domino | per prophetam
dicentem. Ecce uirgo)

10/c. Karoling minuscule 840 k.

Ad decus ecclesie fers pia dona sacre;
 Hic via . vita . salus . diuis hic inclita gazis
 Dona dei rutilant . que sup astra uocant;
 Quo te decursu post hoc feliciter eum
 Regna beata tenens collocet omnipotens;
 Hec igit salebro sint quamuis carmina uersu
 Obscuro ne tempnas rex pie . sed relegas;
 Cęsar inue potens . felix sine fine ualeto .
 Hubaldi q . memor sis rogo . posco . precor .

GLORIOSO REGI KAROLO . MILO SUPPLEX .

P RINCIPIBUS PRISCIS VATUM
 PLACUISSE CAMENAS
N OUIVIMUS . & SUMPTOS TALI P MUNERE HONORES;
 VIRGILIUSQ . SUU CALAMO TRIVISSE LABELLU
 NON DOLUIT . QM DIMISSOS SERUAUIT AGELLOS;
 NASO TOMITANS PEREGRIN & EXUL IN HORIS .
 CARMINE MULTIPLEX MULCEBAT PRINCIPIS AURES;

(Ad decus ecclesie fers pia dona sacre;
 Hic via . vita . salus . diuis hic inclita gazis
 Dona dei rutilant . que super astra uocant;
 Quo te decursum post hoc feliciter eum .
 Regna beata tenens collocet omnipotens;
 Hec igitur salebro sint quamuis carmina uersu .
 Obscuro ne tempnas rex pie . sed relegas ;
 Cęsar uive potens . felix sine fine ualeto .
 Hubaldique memor sis rogo . posco . precor .
 Glorioso regi karolo . milo supplex .
 Principibus priscis vatum placuisse camenas
 Novimus . et sumptos tali pro munere honores;
 Virgiliusque suum calamo trivisse labellum
 Non doluit . quoniam dimissos servavit agellos;
 Naso tomitanis peregrinus et exul in horis .
 Carmine multiplex mulcebat principis aures;)

11. XI. sz. francia minuscula, 1022-41.

cruce · Tamquam nouellus vitulus · ꝑ
peccatis ꝑꝑti uoluntarie mactatus in
passione · Et sicut aquila uehemens · re
cepto corpore de tumulo surgens · stri
cto secans aerem · omnium lapsu calca
uit · et super cherubin ascendit · et uola
uit · qui ambulat super pennas uento
rum · Ascendit in celum · cui est honor
et gloria in secula seculorum · amen ·

(cruce · Tamquam nouellus vitulus · pro | peccatis populi uoluntarie
mactatus in | passione · Et sicut aquila uehemens · re | cepto corpore
de tumulo surgens · stri | cto secans aerem · omnium lapsu calca | vit ·
et super cherubin ascendit · et vola | uit · qui ambulat super pennas
vento | rum · Ascendit in celum · cui est honor | et gloria in secula
seculorum · amen ·)

12/a. II.sz. minuscula

Propter multitudinem iniquitatis tuę. dura
facta sunt peccata tua. Quid clamas super con
tritione tua. Insanabilis est dolor tuus. Prop
ter multitudinem iniquitatis tuę. & propter
dura peccata tua feci hec tibi. Propterea om̄s
qui comedunt te deuorabuntur. & uniuersi ho
stes tui in captiuitatem ducentur. & qui te ua
stant uastabuntur. cunctosq; predatores tuos
dabo in predam. Obducam enim cicatricem
tibi. & a uulneribus tuis sanabo te dicit dñs.
quia electam uocauerunt te syon; hec est que

(Propter multitudinem iniquitatis tuę dura | facta sunt peccata
tua . Quid clamas super con|tritione tua? Insanabilis est dolor
tuus . Prop|ter multitudinem iniquitatis tuę . et propter | dura
peccata tua feci hec tibi. Propterea omnes | qui comedunt te
deuorabuntur . et uniuersi ho|stes tui in captiuitatem ducentur.
et qui te va|stant uastabuntur . cunctosque predatores tuos | dabo
in predam . Obducam enim cicatricem | tibi . et a uulneribus tuis
sanabo te dicit dominus .| quia electam uocauerunt te syon; hec
est que)

12/b. XI. sz. minuscula, 1094-97.

solennia celo triumphata que nuper egimus laude
 festiva: nova nobis oritur gloria. nova letitia. solennitas
 nova. Ipsa est sua sanctorumque collegarum suorum translatio
 nova: que post centum fere lustra in nova eius facta iam lucet
 ecclesia. In priori festo de seculi agone et tenebris ad solem
 glorie palmatus ascendit. in isto de diuturno humi ergastu-
 lo sua luce ostendit: et de ethereo honore ad vitalia
 busta nos reuiscit. Illic de mundano utero superis nascitur:
 hic de sepulchrali aluo nobis renascitur. Ibi laudibus deduximus
 victorem transeuntem ad sidera: hic colligimus thesaurum
 renitentem de terra. Tunc eterne pacis somno quiescit: nunc de
 tam longo sopore nostra manu motus euigilauit. Resque
 adesse tam de celo quam de sepulchro euentibus: signis
 respondit: ut competentibus locis clarebit. At superior
 festiuitas singularis est bratio unius. ista tot resplen-
 det festiuitatum sideribus: et adiunctis cum principe

(solennia celo triumphata que nuper egimus laude | festiva: nova
 nobis oritur gloria . nova letitia . solennitas | nova. Ipsa est
 sua sanctorumque collegarum suorum translatio | nova: que post
 centum fere lustra in nova eius facta iam lucet | ecclesia. In
 priori festo de seculi agone et tenebris ad solem | glorie
 palmatus ascendit . in isto de diuturno humi ergastulo suam lucem
 ostendit: et de ethereo honore ad vitalia | busta nos reuiscit.
 Illic de mundano utero superis nascitur: hic de sepulchrali aluo
 nobis renascitur. Ibi laudibus deduximus victorem transeuntem ad
 sidera: hic colligimus thesaurum | renitentem de terra. Tunc eterne
 pacis somno quiescit: nunc de | tam longo sopore nostra manu
 motus euigilauit. Resque | adesse tam de celo quam de sepulchro
 euentibus signis | respondit: ut competentibus locis clarebit .
 At superior | festiuitas singularis est bratio unius ista tot
 resplen|det festiuitatum sideribus: et adiunctis cum principe)

13. Koragót minuscule 1100-25.

Si peccauerit princeps. &
fecerit unū de pluribus p-
ignorantiā. qd dñi lege p̄hi-
bet̄. & postea intellexerit
pecc̄m suū. offeret hostiā
dño. h̄yrcū decapris in-
maculatū ponetq; manū
suā sup cap̄ ei. Cūq; imola-
uerit eū ilocū ubi solet
mactari holocaustū coram

(Si peccaverit princeps . et | fecerit unum de pluribus per |
ignorantiam . quod domini lege prohi|betur . et postea intellexe-
rit | peccatum suum . offeret hostiam | domino . h̄yrcum de capris
in|maculatum ponetque manum | suam super caput eius . Cumque
immola|verint eum in locum ubi solet | mactari holocaustum coram)

14/b. Koragót textualis XII.sz. második fele. 1176.

.Ipsos uero pasca passionem significat. Et ordo tituli. Ps iste
 dirigens nos in finem. in x attribuitur ipsi dō. i. xpo. q̄
 hic loquitur. scap et corp⁹. agens pro his. i. de causa
 mutationis eorum. s. de passione xpi qui commutabuntur
 de malo in bonum. de timore in securitate de mundo ad
 celum. Et ps iste unū eorum q̄ latius de passione et resur-
 rectione agit. Intentione monet ad laudem p̄ facta muta-
 tionis mod⁹. v. s. partitiones. primo precatur s. salvus fi.
 q̄ multa patitur quantum ad se. gratis. sed que alius rapuit ipse
 solvit. n. q̄ solvit exponit. ibi. Deus tu scis. n. predictis
 malis p̄ parte sua cedem opponit. i. Ego u. n. cē
 adversarios prophetat. ibi. Fiat mensa. v. dispensationem
 carnationis. et sanctitatem propositi exponit. ibi. Ego sum
xpo q̄ in passione clamans ad patrem ait. o deus sal

(Apud grecos vero pasca passionem significat. et est ordo tituli.
Psalmus iste | dirigens nos in finem id est in christum attribuitur
ipsi david id est christo. qui | hic loquitur secundum caput et
 corpus. agens pro his id est de his id est de causa commutationis
 eorum scilicet de passione christi qui commutabuntur | de malo in
 bonum. de timore in securitatem. de mundo ad | celum. Et est psalmus
 iste. iii. ^{us} eorum qui latius de passione et resur|rectione
 christi agunt. Intentione monet ad laudem pro facta commuta|tione.
 Modus. v. sunt partitiones. primo precatur salvus fieri. | quia
 multa patitur quantum ad se. gratis. sed que alius rapuit ipse | co-
 solvit. ii^o. que solverit exponit. ibi. Deus tu scis. iii^o. predictis
 malis pro parte sua orationem opponit. ibi. Ego vero. iii^o. circa
 adversarios prophetat. ibi. Fiat mensa. v^o. dispensationem
 in carnationis. et sanctitatem propositi exponit. ibi. Ego sum
p[ater]. | Christus ergo in passione clamans ad patrem ait. o deus
sal[vum])

14/a. Koragót textuális XIII.sz. második fele, 1166,

Deus cui regnum regnum missa p rege.
est omnium scloꝝ. supplicationes nr̄as
clementer exaudi. & xp̄ianorum regum no
strorum ptege principatū. ut in tua virtu
te confidentes. & tibi placeant. & sup om̄ia
regna precellant. p. Secreta

(Deus cuius regnum regnum (missa pro Rege) | est omnium seculorum . supplicationes nostras | clementer exaudi . et christianorum regum no|strum protege principatum . ut in tua virtu te confidentes . et tibi placeant . et super omnia regna precellant . per. Secreta)

15/b. Gótikus textualis formata XIII.sz. első fele, 1222.

Et nota quia cum dixit moyses mortuus est: ^{ut loquitur}
suggillavit errorem quorumdam dicentium. mo-
ysen captum esse cum helia et enoch: quoniam nul-
lum uestigium in caelis est relictum est. Quod
non addidit suus meus: adest ergo ratione erro-
rem dicentium: moysen damnatum esse alicui
propter aquas contradictionis. Quod non dixit: sur-
ge: locutio est. et non sensus. Non enim credendus
est sedisse vel tacuisse cum loqueretur eis. Tunc pro-
cepit iosue populo pro predictione: parate uobis eba-
ria: quoniam post diem tertium transibitis iordanem. Quod
de ebaris aliis a manu intelligendum est:
quod in tertium diem referuari non potest. hoc
de humano consilio dixit iosue. Neque enim
transierunt iordanem: usque in septimum diem.
Explores tamen quos tunc misit: per tres
dies morati sunt. Post reditum quorum: triduo ex-
pectauit populus diminutionem aquarum: tunc
parauit sibi ebaria: iuxta mandatum iosue.
Permisit ergo dominus ut ait augustinus: curare iosue: ne dem-
erit simile aliquid sine diuino consilio aggre-
deretur. Presertim: cum dixisset dominus iosue:
in electione eius. iosue succedet tibi eo si quis

15. ábráhosa

(^{Id est deus} nota quia cum dixit moyses mortuus est ; ^{id est deus} suggilavit errorem quorum-
dam dicentium . moysen raptum esse cum helya et enoch ; quoniam nullum

^{ut sequeremur.} vestigiū mortis eius relictum est . Quod | vero addidit servus meus / de-
struxit et aliorum errorem dicentium / moysen damnatum eternaliter | propter
^{decepcionem ad aquas} aquas contradictionis . Quod vero dixit : sur|ge / ^{id est trespas} locutio est . et non sensus
Non enim credendus | est ^{clamante} sedisse vel iacuisse cum loqueretur ei dominus .

Tunc pre|cepit iosue populo per pre|cones . preparate vobis ciba|ria / quoniam
post diem tertium transibitis iordanem . Quod | de cibariis aliis á manna
intelligendum est . | quod in tertium diem reservari non poterat. Hoc | de
quasi hic nullum errorem.

humane consilio dixit iosue. Neque enim | transierunt iordanem / usque in
^{De quibus in proximo capitulo}

septimum diem . | Exploratores enim quos tunc misit / per triduum | morati
sunt. Post reditum quorum / triduo es|pectavit poulus diminutionem aqua-
rum . et tunc | preparavit sibi cibaria / iuxta mandatam iosue . | Permisit ergo
dominus ut ait augustinus errare iosue / ne dein ceps simile aliquid sine divino

consilio aggre|deretur. Presertim / cum dixisset dominus moysi | in electione
suis. Iosue succedet tibi pro eo si quid) ^{Subiecto hanc}

15/a. Gótikus textualis formata XIII.ss. elsó fele, 1215 elótt

tri uidentem atq; inco-
lumem dedit. Liquec pe-
tre quia hoc miraculu
in potestate non habuit
qđ prostratus petiit: ut
exhibere potuisset petrus?
Sic cuncta nunc esse
ut asseris. constat paten-
ter: quia ūba que propo-
sueras probas.
S; queso te ut indices
sācti uiri si omnia que
nolunt possunt. et cunc

Johannes de Salesburi sc̄p sit.

Vos clerc et lai et autre
gentz
Ki veres chest biel livre gentz
Sachies de voir quil fu escrit.
Dun bon ovrier qui iesu cris!
Gart de mal . et de tous ahans .
Il a a non maistres iehans .
Se fu nez droit . en engleterre .

(tri veiventem atque inco|lumem dedit. Liquec pe|tre
quia hoc miraculum | in potestate non habuit | quod
prostratus petiit! ut | exhibere potuisset. Petrus .|
Sic cuncta nunc esse | ut asseris. constat paten|ter!
quia verba que propo|suerae probas. | Sed queso te
ut indices | sancti viri si omnia que | volunt pos-
sunt . et cunc

Iohannes de salesburi scripsit .
Vos clerc et lai et autre gentz
Ki veres chest biel livre gentz
Sachies de voir quil fu escrit!
Dun bon ovrier qui iesu cris!
Gart de mal . et de tous ahans .
Il a a non maistres iehans .
Se fu nez droit . en engleterre .)

16. Gótikus textualis formata XIII.sz. második fele 1269.

Sire: volez vous graunter. 7 gar
 der. 7 par vostre serment con fer
 mer au poeple dengleterre les leys 7
 les custumes a eux grauntees par
 les aunciens roys dengleterre voz
 predecessours dreitureus 7 deuotz
 a dieu. 7 nomenent les leys les
 coustumes 7 les franchises graun
 tees au clerge 7 au poeple par le
 Glorieus roy saint Edward v're
 predecessour.

Respounf. ~~~~~ Je les gante 7 pmet

(Sire : volez vous graunter et gar|der. et par vostre serment
 con fer|mer au poeple dengleterre les leys et | les custumes a eux
 grauntees par | les aunciens Roys Dengleterre voz | predecessours
 dreitureus et devotz | a dieu et nomenent les leys les | coustumes
 et les franchises graun|tees au Clerge et au Poeple par le |
 Glorieus Roy saint Edward vostre | predecessour. Respounf.- Je les
 grante et promette.)

17. Gótikus textualis formata XIV. sz. első fele, 1308.

Natalis hore seu tyrannus
Hesperie capricornius unde
Utrūq; nīm incredibili modo
Consentit astrum. te iouis impio
Tutela saturno refulgens
Eripuit. uolucris q; fati
Tardauit. alas cū ppl's frequens
Actum theatris te: crepuit sonum.
Me truncus illap'us cerebro af
Sustulerat. nisi faunus ictum
Dextra leuasset mercurialium
Custos uiroz. reddere uictimas
Edem q; notuam memento.
Nos humilem feriemus. agnā.

(Natalis hore seu tyrannus | Hesperie capricornius unde | Utrumque
 nostrum incredibili modo | Consentit astrum . te iouis impio |
 Tutela saturno refulgens | Eripuit. volucrisque fati | Tardavit
 alas cum populus frequens | Letum theatris te: crepuit sonum . | Me
 truncus illap'us cerebro | Sustulerat nisi faunus ictum | Dextra
 leuasset mercurialium | Custos virorum . reddere uictimas |
 Edemque votivam memento . | Nos humilem feriemus agnam.)

18. Gótikus textualis formata rotunda 1391.

Veniunt et vident ubi manent: et apud eum manserunt die illo. Hora autem erat quasi decima. Erat autem andreas frater symonis petri: unus ex duobus qui audierant ab iohanne, et secuti fuerant eum. Invenit hic primū fratrem suum symonem: et dicit ei. Invenimus messiam: quod interpretatum est christus. Et adduxit eum ad ihs. Intuitus autem eum ihs: dixit. Tu es symon filius iohanna: tu vocaberis cephas. quod interpretatur petrus. In crastinum autem voluit exire in galileam: et invenit philippum. Et dicit ei ihs. Sequere me. Erat autem philippus a bethsaida: civitatis andree et petri. Invenit philippus nathanaelem: et dicit ei. Quem scripsit moyses in lege et propheta: invenimus ihm filium ioseph a nazareth. Et dicit ei na

(Venerunt et viderunt ubi manserunt: et apud eum manserunt die illo. Hora autem erat quasi decima. Erat autem andreas frater symonis petri: unus ex duobus qui audierant ab iohanne et secuti fuerant eum. Invenit hic primum fratrem suum symonem: et dicit ei. Invenimus messiam: quod est interpretatum christus. Et adduxit eum ad iesum. Intuitus autem eum iesus: dixit. Tu es symon filius iohanna: tu vocaberis cephas, quod interpretatur petrus. In crastinum autem voluit exire in galileam: et invenit philippum. Et dicit ei iesus. Sequere me. Erat autem philippus a bethsaida: civitatis andree et petri. Invenit philippus nathanaelem: et dicit ei. Quem scripsit moyses in lege et propheta: invenimus iesum filium ioseph a nazareth. Et dicit ei na)

Et manderoit a tous les princes qui de lui tenoient
terre quilz venissent a celle feste. Car a cellui iour
se voullout couronner x lempereur du monde. Et auant
come il pensa le fist il. Car a l'heure fist faire les lettres
pour enuoyer a tous les grans princes quil
scavoit ou monde pour venir a celle feste. Et quant
il eust baillies les lettres aux messaiges, et la
nouuelle fu espendue par le pais de celle feste. Si y
vint tant de monde de toutes terres que oncques
ne fu veu iusques a cellui iour. Et entre
autres les autres messaiges que alixandre
enuoya manda il en gresse a sa mere la quelle fu
moult ioyeuse. Quant elle eust entendu le bon
estat de son filz, et de son estat, unes lettres esquelles
lui remanda unes lettres esquelles lui prioit quil se voulsist
garder d'antipater qui estoit sire de tir, qui est sur appellee.
Et de ses enfans Rasadron et iobras. Car il ne lui sembloit mie
que antipater lamast de bon cuer. Quant alixandre ot
leues les lettres, si ne creust mie legierement ce que

Romances.-A.D. 1445

(Et manderoit a tous les princes qui de lui tenoient | terre quilz
venissent a celle feste. Car a cellui iour | se voullout couronner
de l'empire du monde. Et auxi | comme il pensa le fist il. Car a
leure fist faire les lettres | pour enuoyer a tous les grans princes
quil | scavoit ou monde pour venir a celle feste. Et quant | il
eust baillies ses lettres aux messaiges, et la | nouvelle fu
espendue par le pais de celle feste. Si y | vint tant de monde de
toutes terres que oncques | greigneur ne fu veu iusques a cellui
iour pour une | iournee Et entre les autres messaiges que
alixandre | envoya manda il en gresse a sa mere La quelle fu |
moult ioyeuse. Quant elle eust entendu le bon | estat de son filz.
Si lui remanda unes lettres esquelles | lui prioit quil se voulsist
garder d'antipater qui | estoit sire de tir, qui est sur appellee.
Et de ses enfans | Rasadron et iobras. Car il ne lui sembloit mie
que | antipater lamast de bon cuer. Quant alixandre ot | leues les
lettres, si ne creust mie legierement ce que)

20. Francia bastarda 1445

atq; imperator vite mortaliū animus est
 qui ubi ad gloriam uirtutis uia crassatur: a
 bunde pollens potensq; & clarus est: neq; fortu
 na eget. Quippe ^{que} probitatem, industriam, aliasq;
 bonas artes, neq; dare neq; eripere cuiq; potest.
 Sin captus prauis cupidinibus ad inertiam uolup
 tatesq; corporis pessundatus est: pernitiosa libi
 dine paulisper usus: ubi per socordiam uires te
 pusetas, ingenium defluxere: nature infirm
 tas accusatur. Suam quiq; culpam auctores ad
 negocia transferunt. Quod si hominibus bonarū
 rerum tanta cura esset: quanto studio aliena ac
 nihil profutura multoq; etiā periculosa petūt:
 neq; regerentur a casibus, magisq; regerent casus:
 & eo magnitudinis procederent: ubi pro morta
 libus gloria eterni fierent. Nam uti genus homi
 num compositum ex corpore & anima est: ita res
 cuncte studiaq; omnia nostra: alia corporis: alia
 animi naturam sequuntur. Igitur preclara fa
 cies, magne diuitie, ad hec uis corporis, & alia
 omnia huiuscemodi breui dilabuntur. At inge
 nii egregia facinora, sicuti anima immortalia
 sunt: postremo corporis & fortune bonorū, ut
 initium sic finis est: omniaq; orta occidunt: &

Sallust.-A.D. 1466

(atque imperator vite mortalium animus est! | qui ubi ad gloriam
 uirtutis uia crassatur: a | bunde pollens potensque et clarus est,
 neque fortu|na eget. Quippe ^{que} probitatem, industriam, aliasque|
 bonas artes, neque dare neque eripere cuiquam potest. | Sin captus
 prauis cupidinibus ad inertiam uolup | tatesque corporis
 pessundatus est: pernitiosa libi|dine paulisper usus: ubi per
 socordiam, vires, tem|pus etas: ingenium defluxere: nature
 infirmi|tas accusatur. Suam quique culpam auctores ad|negocia
 transferunt. Quod si hominibus bonarum | rerum tanta cura esset:
 quanto studio aliena ac | nihil profutura multoque etiam periculosa
 petunt: | neque regerentur a casibus, magis quam regerent casus!
 et eo magnitudinis procederent! ubi pro morta libus gloria eterni
 fierent. Nam uti genus homi|num compositum ex corpore et anima
 est! ita res | cuncte, studiaque omnia nostra! alia corporis: alia|
 animi naturam sequuntur. Igitur preclara fa|cies: magne diuitie,
 ad hec uis corporis, et alia | omnia huiuscemodi breui dilabuntur.
 At inge nii egregia facinora sicuti anima immortalia | sunt.
 Postremo corporis et fortune bonorum ut | initium sic finis est
 omniaque orta occidunt: et)

21. Humanista textualis formata 1466.

fuerat impletura. cui rei prefiguratio facta est quod non moyses qui populo legem acceperat in monte syna: sed iesus cui etiam nomen deo precipiente mutatum fuerat ut iesus vocaretur: populum in terram promissionis induxit. Temporibus autem iudicum sicut se habuerunt et partem populi et misericordia dei alternauerunt prospera et aduersa bellorum. Inde ventum est ad regni tempora quorum primus regnavit saul. Cui reprobato et bellica clade prostrato eiusque stirpe projecta ne inde reges orirentur david successit in regnum. Cuius maxime christus dicitur esse filius in quo articulus quidam factus est et exordium quoddam iuventutis populi dei, cuius generis quedam velut adolescencia ducitur ab ipso abraham usque ad hunc david. Neque enim frustra matheus euangelista sic generationes commemoravit ut hoc primum intervallum quatuordecim generationibus commendaret. ab abraham scilicet usque ad david. Ab adolescencia quippe incipit homo posse generare. propterea generatio nunc ex abraham sumpsit exordium, qui etiam pater gentium constitutus est quando mutatum nomen accepit. Ante hunc ergo velut puericia fuerat huius generis populi dei a noe usque ad ipsum abraham. et ideo prima lingua inventa est id est hebraea.

St. Augustine.-A.D. 1463

(fuerat impletura . cuius rei prefiguratio facta est . quod non moyses qui populo legem acceperat in monte syna: sed iesus cui etiam nomen deo precipiente mutatum fuerat | ut iesus vocaretur . populum in terram promissionis induxit . Temporibus autem iudicum sicut se habuerunt et peccata populi et misericordia dei alternaverunt prospera et aduersa bellorum | Inde ventum est ad regni tempora , quorum primus regnavit saul Cui reprobato | et bellica clade prostrato eiusque stirpe projecta ne inde reges orirentur . david | successit in regnum . Cuius maxime christus dicitur esse filius , in quo articulus | quidam factus est et exordium quodammodo iuventutis populi dei , cuius generis quedam | velut adolescencia ducatur ad ipso abraham usque ad hunc david . Neque enim | frustra matheus euangelista sic generationes commemoravit ut hoc primum | intervallum quatuordecim generationibus commendaret . ab abraham scilicet usque | ad david . Ab adolescencia quippe incipit homo posse generare . propterea generatio nunc ex abraham sumpsit exordium , qui etiam pater gentium constitutus est quando mutatum nomen accepit . Ante hunc ergo velut puericia fuerat huius generis populi dei | a noe usque ad ipsum abraham . et ideo prima lingua inventa est id est hebraea .)

22. Humanista cursiva formata 1463.

OSZK

György Székelyi Könyvtár

Ára: 7,40 Ft

R. szám: J 2—234

Nemzeti Széchenyi Könyvtár